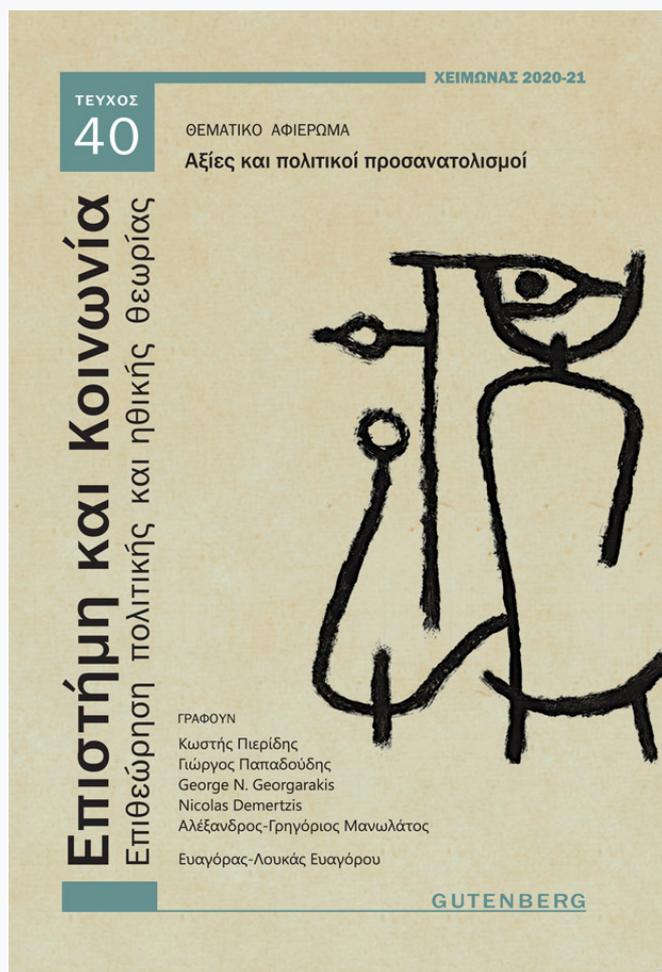

Science and Society: Journal of Political and Moral Theory

Vol 40 (2021)

Αξίες και Πολιτικοί Προσανατολισμοί

Αριστερά – Δεξιά, θρησκεία και μεταύλισμός: Το περιεχόμενο των διαιρετικών τομών και διαιρέσεων στην σύγχρονη Ελλάδα

Κωστής Περίδης

doi: [10.12681/sas.24427](https://doi.org/10.12681/sas.24427)

Copyright © 2021, Κωστής Περίδης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Περίδης Κ. (2021). Αριστερά – Δεξιά, θρησκεία και μεταύλισμός: Το περιεχόμενο των διαιρετικών τομών και διαιρέσεων στην σύγχρονη Ελλάδα. *Science and Society: Journal of Political and Moral Theory*, 40, 9–53. <https://doi.org/10.12681/sas.24427>

*Κωστής Πιερίδης**

ΑΡΙΣΤΕΡΑ-ΔΕΞΙΑ,
ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑΪΛΙΣΜΟΣ
ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΩΝ ΔΙΑΙΡΕΣΕΩΝ
ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΑΔΑ

Η θεωρία των διαιρετικών τομών στην Ελλάδα επικεντρώνεται στην εννοιολογική περιγραφή της μεταμορφωθείσας ή ενδεχομένως και μετεξελιχθείσας ανά τον χρόνο ιδεολογικής διαίρεσης Αριστεράς-Δεξιάς. Στην ανάλυση που ακολουθεί εξετάζεται η ενδεχόμενη ανάδυση μεταϊλιστικών διαιρέσεων πέραν της παραδοσιακής ιδεολογικής διαίρεσης, καθώς και οι αδυναμίες ανάδειξης των αξιακών διακυβευμάτων αυτών σε αυθύπαρκτη διάσταση. Παράλληλα, μελετώνται οι παράγοντες που προσδιορίζουν τη διακύμανση της ιδεολογικής τοποθέτησης και ιδίως η λανθάνουσα δυναμική της θρησκευτικότητας των Ελλήνων, τόσο απέναντι στις κοινωνικές διαιρέσεις όσο και απευθείας ως προς την εκλογική συμπεριφορά.

Εισαγωγή

Η ΜΕΛΕΤΗ των διαιρετικών τομών και η ερμηνευτική τους αξία ως προς την εκλογική συμπεριφορά είναι ένα σχετικά σύγχρονο ερευνητικό αντικείμενο της πολιτικής επιστήμης. Πέραν του θεωρητικού βάθους, της κοινωνικής και ιστορικής ενδοσκόπησης

* Δρ. Πολιτικής Επιστήμης, διδάσκων Πανεπιστημίου Κρήτης <c.pierides@hotmail.com>

οι διαιρετικές τομές και ιδίως η ανίχνευσή τους χρειάζονται ποσοτικά δεδομένα και συγκεκριμένες χρονοσειρές μεταβλητών. Αυτός είναι και ο βασικότερος λόγος που πέραν των ευρωπαϊκών δυτικών δημοκρατιών (Lipset και Rokkan) ή των αναπτυσσόμενων δυτικών βιομηχανιών (Inglehart) απουσιάζουν για πολλές χώρες μελέτες ανίχνευσης, περιγραφής και μελέτης των διαιρετικών τομών ή διαιρέσεων. Η παρούσα μελέτη επιχειρεί να μεταφέρει τον θεωρητικό διάλογο περί παραδοσιακών ή μεταύλιστικών διαιρετικών τομών στο σύγχρονο ελληνικό πλαίσιο, να ανιχνεύσει τα είδη των ελληνικών διαιρέσεων ή διαιρετικών τομών και να ερμηνεύσει τη σημαντικότητά τους ως προς την εκλογική συμπεριφορά. Ως εκ τούτου, τα ερευνητικά ερωτήματα διαμορφώνονται ως εξής: 1) Προκύπτει στην Ελλάδα μια μεταύλιστική διαίρεση ή διαιρετική τομή από το 2004 έως το 2018; 2) Παραμένει η ιδεολογική διαίρεση Αριστεράς-Δεξιάς η σημαίνουσα ως προς την εκλογική συμπεριφορά των Ελλήνων; 3) Ποιοι παράγοντες καθορίζουν την ιδεολογική τοποθέτηση των Ελλήνων; Βασικός ερευνητικός στόχος του άρθρου είναι η σύνδεση της σημασίας της ιδεολογικής διαίρεσης και της μη ανάδυσης ενός μεταύλιστικού πλαισίου καθώς και η μελέτη των παραγόντων που προσδιορίζουν την ιδεολογική αυτοτοποθέτηση των Ελλήνων. Η σημασία της ιδεολογικής διαίρεσης Αριστεράς-Δεξιάς καθώς και το ενδεχόμενο ανάδυσης μιας μεταύλιστικής διαίρεσης ή ακόμα και τομής εξετάζεται παράλληλα, καθότι βιβλιογραφικά το εννοιολογικό περιεχόμενο της μεταύλιστικής διάστασης έρχεται σύμφωνα με τη θεωρία πρωτίστως να αντικαταστήσει και δευτερευόντως να συμπληρώσει τις κυρίαρχες παραδοσιακές διαιρέσεις. Το διάστημα 2004-2018 έχει επιλεγεί για δύο λόγους: 1) ενσωματώνει μια περίοδο πολωμένου δικομματισμού και σταθερότητας του κοινοκρατικού συστήματος και μια αντιθετική φάση κατάρρευσης της εκλογικής σταθερότητας, ήτοι μια εικόνα που ταιριάζει με μια ενδεχόμενη αντικατάσταση παραδοσιακών διαιρέσεων από νέες. 2) Η χώρα συμμετέχει σε διεθνείς ερευνητικές πρωτοβουλίες και έτσι υπάρχουν ικανοποιητικά ποσοτικά δεδομένα για την ανίχνευση και μελέτη διαιρέσεων και διαιρετικών τομών.

Η εργασία χωρίζεται σε τρία μέρη. Στο πρώτο παρατίθεται μια συνοπτική βιβλιογραφική επισκόπηση της θεωρίας των διαιρετικών τομών αλλά και των μελετών για τις τομές και τις διαιρέσεις στην Ελλάδα. Στο δεύτερο μέρος παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της στατιστικής ανάλυσης και οι απαντήσεις στα ερευνητικά ερωτήματα. Τέλος, στο τρίτο μέρος συμπυκνώνεται η θεωρία και τα ερευνητικά αποτελέσματα για την εξαγωγή συμπερασμάτων.

Βιβλιογραφική επισκόπηση των διαιρετικών τομών

Διαιρετική τομή είναι η ελληνική απόδοση του όρου ‘cleavage’, που εισήχθη στη διεθνή βιβλιογραφία το 1967 από τους πολιτικούς επιστήμονες Lipset και Rokkan και έκτοτε αποτελεί σημαντικό αντικείμενο έρευνας της σύγχρονης πολιτικής επιστήμης και των ερμηνευτικών αναλύσεων των κοινωνικών διαιρέσεων και της συνεπαγόμενης εκλογικής συμπεριφοράς. Στη θεωρία των Lipset και Rokkan πέραν του όρου ‘διαιρετική τομή’ σημειώνεται μια διάκριση μεταξύ των εννοιών της ‘διαφοράς’ [difference], της ‘διαίρεσης’ [division] και της ‘τομής’ ή ‘σχάσης’ [cleavage].¹ Το έργο, όμως, των Lipset και Rokkan καθιερώνει στο πεδίο της εκλογικής ανάλυσης ‘τη βαρύτητα της ιστορικής διάστασης, η οποία εν τέλει αποφεύγει τα ιστορικά λάθη και

1. Η έννοια ‘διαίρεση’ με τη μορφή της σύγκρουσης [conflict] κάνει την εμφάνισή της στα γραπτά των Marx και Engels αλλά και του Weber, οι οποίοι εστιάζουν στις κοινωνικές εκείνες διαιρέσεις που καταλήγουν σε πολιτικές σχάσεις ή τομές. Για τους Marx και Engels η σημαντικότερη διαίρεση είναι αυτή της κοινωνικής τάξης, η οποία προϋποθέτει πολιτική οργάνωση και αντιπροσώπευση ώστε να γίνεται αντιληπτή και από τα ίδια τα άτομα: έτσι, οι δύο τάξεις που διαχωρίζουν την κοινωνία είναι η αστική τάξη και το προλεταριάτο, οι οποίες βρίσκονται σε διαρκή πάλη (Marx & Engels 2002). Από την αντίθετη μεριά, ο Weber θεωρεί ότι η κοινωνική τάξη καθορίζεται από τη θέση του ατόμου στην παραγωγική διαδικασία και στην οικονομία, ορίζοντας επί της ουσίας ως διακριτό στοιχείο την ιδιοκτησία και ως προϋπόθεση της σύγκρουσης την αναγνώριση από τις αντιμαχόμενες πλευρές ενός σημείου τομής (Weber 2005).

υπερβαίνει τις προηγούμενες μελέτες πολιτικής κοινωνιολογίας' (Allard 2001: 19). Ακριβώς επειδή αρχικά απουσιάζει ένας συγκεκριμένος ορισμός της έννοιας 'διαιρετική τομή',² η προσπάθεια ανάδειξης των κύριων γενικών γνωρισμάτων της καθορίζεται σε πολύ μεγάλο βαθμό από το περιεχόμενο των επιμέρους χαρακτηριστικών που συνοδεύουν τις πρωταρχικές διαιρετικές τομές ξεχωριστά. Παράλληλα, συμπεριλαμβάνουν στη δική τους οπτική τη διαμόρφωση ταυτίσεων και δεσμών μέσα από την αλληλεπίδραση της 'κοινότητας' και των 'θεσμοθετημένων πολιτιστικών δομών' και στη νομιμοποίηση αυτών των δράσεων μέσω της επίσημης εκλογικής διαδικασίας (Lipset & Rokkan 1967: 8). Υπό το πρίσμα των λειτουργικών προαπαιτούμενων ενός κοινωνικού συστήματος, οι Lipset και Rokkan εξετάζουν τις πολιτικές συγκρούσεις από τη συγκρότηση του έθνους κράτους, καθώς και την εξέλιξή τους, την αποκρυστάλλωση αυτών των συγκρούσεων σε κόμματα, τις ομάδες του πληθυσμού που συντάχθηκαν και κινητοποιήθηκαν από τα αντίπαλα στρατόπεδα και τις εκλογικές διαδικασίες που θεσμοθέτησαν αυτές τις πολιτικές διαιρέσεις. Η έννοια μιας διαιρετικής τομής υποδηλώνει πολλά περισσότερα από μια απλή διαίρεση, πολλά περισσότερα από μια περίτρανη διαμάχη ή μια σημαίνουσα διαίρεση. Αυτό σημαίνει ότι, για να χρησιμοποιήσουμε τον όρο διαιρετική τομή, θα πρέπει να υπάρχουν ταυτόχρονα τρεις διακριτές προϋποθέσεις: 1) να υπάρχει μια διακριτή κοινωνική διαίρεση.³ 2) να υπάρχει συνείδηση της διαίρεσης από τις κοινωνικές ομάδες

2. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι Bartolini & Mair (1990: 213): 'Η έννοια της διαιρετικής τομής, παρότι σε μεγάλο βαθμό υιοθετείται από πληθώρα συγγραμμάτων της σύγχρονης πολιτικής επιστήμης, παραμένει σε μεγάλο βαθμό ασαφής και δεν έχει γίνει μεγάλη προσπάθεια ώστε να της αποδοθεί ένας ακριβής ορισμός. Μια χαρακτηριστική διαφορά είναι η χρήση των επιθετικών προσδιορισμών όπως "κοινωνική" διαιρετική τομή ή "πολιτική" διαιρετική τομή, που σε πολύ μεγάλο βαθμό διαμορφώνουν εντελώς διαφορετικά το νόημα της ίδιας της τομής'.

3. Μια διαιρετική τομή 'προϋποθέτει μια κοινωνική διαίρεση που διαχωρίζει τους ανθρώπους με βάση σημαντικά κοινωνικά χαρακτηριστικά, όπως η απασχόληση, η θρησκεία ή η εθνικότητα' (Gallagher, Laver & Mair 2006: 265).

που 'ανήκουν' σε αυτή⁴ και 3) να υπάρχει οργανωτική έκφραση της διαίρεσης μέσα από τη θεσμική υπόσταση οργανώσεων, φορέων και πολιτικών κομμάτων.⁵ Για τους Bartolini και Mair η έννοια της διαιρετικής τομής ενσωματώνει τα τρία αυτά διαφορετικά επίπεδα: '1) Το εμπειρικό στοιχείο που καθορίζεται από τις συνθήκες της κοινωνικής δομής· 2) το κανονιστικό στοιχείο που αφορά το σύνολο των απόψεων και των αξιών που συνθέτουν μια ταυτότητα και έναν ρόλο στο εμπειρικό στοιχείο· και 3) το οργανωτικό στοιχείο που καθορίζεται από τη διάδραση των ατόμων, των θεσμών και των οργανώσεων, όπως τα πολιτικά κόμματα που αναπτύσσονται εν τέλει ως κομμάτι της ίδιας της τομής' (Bartolini & Mair 1990: 213). Τα τρία αυτά στοιχεία ποικίλλουν και δρουν σχετικά αυτόνομα τόσο σε σχέση με τις υπάρχουσες διαιρετικές τομές όσο και με ενδεχόμενες εν δυνάμει τομές. Όμως, μόνο μέσα από την ανάλυση και των τριών αυτών στοιχείων μπορούμε να κατανοήσουμε τις πραγματικές δυναμικές των διαιρετικών τομών.

Οι παραδοσιακές διαιρετικές τομές

Στο άρθρο 'Cleavage Structures, Party Systems, and Voter Alignments: Cross-National Perspectives' οι Lipset και Rokkan εισάγουν τον όρο και αναλύουν τις διαιρετικές τομές τονίζοντας την ιδιαίτερα σημαντική ιστορική τους διάσταση, ενώ παράλληλα

4. Οι ομάδες που συμπεριλαμβάνονται στη διαίρεση αυτή οφείλουν να έχουν 'συνείδηση της συλλογικής τους ταυτότητας' και να είναι διατεθειμένες να δράσουν βάσει αυτής. Χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας τέτοιας κατηγορίας που δεν διαθέτει το *sine qua non* στοιχείο μιας διαίρεσης με χαρακτηριστικά διαιρετικής τομής είναι το φύλο: ενώ παραμένει μία από τις πλέον σημαίνουσες κοινωνικές διαιρέσεις σε όλες τις δυτικές δημοκρατίες, δεν έχει παραχθεί μια συλλογική ταυτότητα φύλου, ικανή να σχηματίσει τη βάση μιας αυθύπαρκτης διαιρετικής τομής (Gallagher, Laver & Mair 2006: 265).

5. Αυτό συνήθως επιτυγχάνεται ως αποτέλεσμα της δράσης των συνδικάτων, της εκκλησίας, των πολιτικών κομμάτων ή και άλλων οργανισμών οι οποίοι προσδίδουν επίσημη θεσμική έκφραση στα ενδιαφέροντα των ανθρώπων που βρίσκονται σε κάποια πλευρά της διαίρεσης.

εξετάζουν το περιεχόμενο και τη χρονική σειρά με την οποία προέκυψαν οι τομές, το πώς συσχετίζονται και αλληλοεπιδρούν μεταξύ τους και το εάν αυτό εκτονώνει ή πολώνει την πολιτική ζωή. Οι παραδοσιακές διαιρετικές τομές έχουν προκύψει από τις κοινωνικές και κατ' επέκταση πολιτικές διεργασίες δύο διαφορετικών επαναστάσεων: 1) της εθνικής επανάστασης, που πραγματοποιήθηκε στις χώρες της Δύσης αρχής γενομένης από τη Γαλλική Επανάσταση μέχρι και το τέλος του 18ου αιώνα και αφορούσε την εκκοσμίκευση των κρατών και την αντικατάσταση του φεουδαρχισμού από την αστική και κοινοβουλευτική δημοκρατία· και 2) της Βιομηχανικής Επανάστασης, ήτοι της διαδικασίας εκβιομηχάνισης των ήδη δημοκρατικών δυτικών κοινωνιών, που έλαβε χώρα ως επί το πλείστον κατά το τέλος του 19ου και τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα και αφορούσε την ανάπτυξη —κυρίως με την ανακάλυψη της ατμομηχανής— του τομέα της βαριάς βιομηχανίας. Οι παραδοσιακές αυτές τομές δεν είχαν παροδική φύση, άντεξαν εν τέλει στον χρόνο και κατόρθωσαν να παγιώσουν ένα συμπαγές πεδίο πολιτικού ανταγωνισμού, καθώς σταθεροποίησαν τον κομματικό ανταγωνισμό και έκαναν τα κομματικά συστήματα των δυτικών δημοκρατικών να μοιάζουν 'παγωμένα' [freezing hypothesis] ή 'παγωμένα' από την καθιέρωση της μαζικής ψηφοφορίας μέχρι και το τέλος της δεκαετίας του 1960. Πρόκειται για τις τομές: α) κέντρο-περιφέρεια ή πολιτισμική διαιρετική τομή· β) πόλη-ύπαιθρος ή αγροτική διαιρετική τομή· γ) κράτος-εκκλησία ή θρησκευτική διαιρετική τομή· και τέλος δ) εργασία-ιδιοκτησία ή ταξική διαιρετική τομή.⁶ Αξίζει να σημειωθεί ότι ο χαρακτηρισμός 'παραδοσιακός' αποσαφηνίζει εννοιολογικά τη σημαντικότερη χρονικά τάση διαμόρφωσης των κανόνων εκλογικής συμπεριφοράς. Από τη δεκαετία του 1920 και την καθιέρωση της καθολικής ψηφοφορίας μέχρι και μεταπολεμικά και για τις πε-

6. Η ταξική διαιρετική τομή αποδείχθηκε η πλέον σημαντική καθότι 'καθόρισε σε μεγάλο βαθμό τα πολιτικά συστήματα της Δυτικής Ευρώπης από τη δεκαετία του 1920 και την καθιέρωση της μαζικής ψηφοφορίας έως και τη σύγχρονη εποχή' (Marks & Wilson 2000: 173).

ρισσότερες χώρες μέχρι και το τέλος της δεκαετίας του 1960 οι 'παραδοσιακές' διαιρετικές τομές χαρακτηρίζουν αναμφίβολα την πλειοψηφία των δυτικών δημοκρατιών, θέτοντας τις βάσεις για την ανάδειξη των κυρίαρχων πολιτικών κομμάτων και τη διαμόρφωση των κομματικών συστημάτων. Συμπερασματικά, οι τέσσερις διαιρετικές τομές που περιγράφονται στο άρθρο του 1967 και χαρακτηρίζονται εκ των υστέρων ως 'παραδοσιακές' 'ήταν όλες κινήματα διαμαρτυρίας ενάντια στην καθεστηκυία εθνική ελίτ και τις πολιτισμικές της νόρμες, καθώς επίσης ήταν κομμάτια ενός ευρύτερου κύματος χειραφέτησης και κινητοποίησης' (Lipset & Rokkan 1967: 23). Τα εν λόγω δυναμικά κινήματα διαμαρτυρίας όχι μόνο αποδέχονταν, αλλά σέβονταν με ιστορικούς όρους το έθνος και τις εθιμικές παραδόσεις του, απέρριπταν όμως το πολιτικό σύστημα ελέγχου και λήψης αποφάσεων που αναπτύχθηκε μέσα από τη διαδικασία της δημοκρατικής κινητοποίησης και των διαπραγματεύσεων. Στόχος τους δεν ήταν απλά να κερδίσουν αναγνώριση για ένα συγκεκριμένο σύνολο ενδιαφερόντων μέσα σε ένα πλουραλιστικό σύστημα δούναι και λαβείν αλλά να αντικαταστήσουν το ίδιο το σύστημα μέσα από λιγότερο απολυταρχικές και περισσότερο πλουραλιστικές διαδικασίες αναδιανομής του πλούτου.

Η θεωρία του μεταϊλισμού

Μόλις έναν χρόνο μετά την εισαγωγή της θεωρίας των διαιρετικών τομών από τους Lipset και Rokkan, οι κοινωνίες και τα πολιτικά συστήματα τα οποία περιέγραψαν βιώνουν σταδιακά μια σειρά από σημαντικές κοινωνικές αναταράξεις (Μάης του '68), καταρρεύσεις και ανατροπές στα 'παγιωμένα' εκλογικά συστήματα (Δανία 1973)⁷ και δομικές αλλαγές σε επίπεδο κοινωνίας. Η πληθώρα των καταϊγιστικών κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών αλλαγών που έλαβαν χώρα τις δεκαετίες του 1970 και του 1980 στην πλειοψηφία των δυτικών αστικών δη-

7. Στις εκλογές του 1973 στη Δανία τα 5 κοινοβουλευτικά κόμματα διπλασιάστηκαν σε 10 (Pedersen, 1987).

μοκρατιών οδήγησε στην ανάπτυξη επιχειρημάτων που υποστήριξαν όχι μόνο τη φθίνουσα σημασία των παραδοσιακών διαιρετικών τομών, αλλά κυρίως την ανάδυση νέων. Η βασική ‘αντιθεωρία’ προκύπτει από το έργο του Ronald Inglehart, ο οποίος το 1971 διατυπώνει τη δική του θεωρία, γνωστή ως μεταύλισμός [post-materialism]. Κατά τον Inglehart στο περιβάλλον της νεωτερικότητας, στο πλαίσιο των αναπτυσσόμενων βιομηχανικών κοινωνιών η ικανότητα των οικονομικά ντετερμινιστικών μοντέλων, όπως η κλασική μαρξιστική θεωρία, υπαναχωρεί. Επομένως, η μεταπολεμική οικονομική άνθηση προκάλεσε μια σημαντική πολιτισμική πρωτίστως και κατά συνέπεια κοινωνική αλλαγή, υποσκάπτοντας την προσλαμβάνουσα του οικονομικού και τάξικου ντετερμινισμού ως σημαντικού εργαλείου ερμηνείας της κοινωνικής διαμαρτυρίας απέναντι στην άνιση ευημερία. Όπως ο ίδιος ο Inglehart (1990: 4) διαπιστώνει, ‘το πραγματικό κατά κεφαλήν εισόδημα μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο αυξήθηκε 4 με 5 φορές σε πολλές χώρες της δυτικής Ευρώπης, ενώ σε κάποιες που είχαν σημαντικές απώλειες από τον Πόλεμο αυξήθηκε μέχρι και 20 φορές’. Ο Inglehart στο άρθρο του ‘The Silent Revolution in Europe: Intergenerational Change in Post-Industrial Societies’ επιχειρεί για πρώτη φορά μέσα από τη χρήση τεχνικών ποσοτικής ανάλυσης να περιγράψει μια νέα διαιρετική τομή που αφορά τις νεότερες ηλικίες, τους ‘ενηλικιωθέντες’ πολιτικά μέσα σε καθεστώς οικονομικής ευμάρειας, τους ψηφοφόρους με υψηλότερα επίπεδα εκπαίδευσης και χαμηλότερα επίπεδα ιδεολογικής ταύτισης (ψηφοφόροι-καταναλωτές). Τα ‘άτομα’, πλέον και όχι οι κοινωνικές τάξεις ή οι κοινωνικές ομάδες, επιδιώκουν κατά τον μεταύλισμό διάφορους στόχους σε ιεραρχική σειρά – δίνοντας έτσι τη μέγιστη προσοχή σε εκείνες τις ανάγκες που νιώθουν ότι είναι οι πλέον σημαντικές και ανικανοποίητες. Επομένως, ο Inglehart υποστηρίζει ότι από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 οι σημαντικότερες κοινωνικές ομάδες των δυτικών αναπτυσσόμενων βιομηχανιών έχουν περάσει απ’ αυτά τα στάδια της εκπλήρωσης των πρωτογενών αναγκών τους και δρουν επιδιώκοντας στόχους οι οποίοι —αντίθετα με τα προηγούμενα χρόνια— δεν έχουν πια άμεση σχέση με τις επιταγές

της οικονομικής ασφάλειας.⁸ Ο μεταϊλισμός, λοιπόν, υποστηρίζει ότι οι παραδοσιακές διαιρετικές τομές —και κυρίως η ταξική διαιρετική τομή— αντικαθίστανται σταδιακά από μια νέα αξιακή διαίρεση που εμπεριέχει ζητήματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων, κοινωνικών ελευθεριών και νεωτερικών διεκδικήσεων, κινήματα οικολογικής συνείδησης και προστασίας του περιβάλλοντος, νέους αξιακούς και ηθικούς κώδικες καθώς και περισσότερες ατομικές ελευθερίες. Κατά τον Inglehart αυτό που έχει σε πολύ μεγάλο βαθμό αλλάξει είναι η ίδια η φύση των κοινωνιών που απαρτίζουν τις παραδοσιακές διαιρετικές τομές και επομένως όλα τα πολιτικά διακυβεύματα που σχετίζονται με την ‘Αριστερά’ και τη ‘Δεξιά’ έχουν ανατραπεί δομικά. Όμως, η ‘προφητεία’ του Inglehart για μια σταδιακή επικράτηση των μεταϊλιστικών αξιακών διακυβευμάτων στα εκλογικά σώματα των δυτικών δημοκρατιών και τον παραγκωνισμό της ταξικής διαιρετικής τομής ή της ιδεολογικής διαίρεσης Αριστεράς-Δεξιάς από συνθήκη πρόβλεψης ή ερμηνείας των εκλογικών αποτελεσμάτων έχει διαψευστεί. Η διάψευση αυτή σημειώνεται με δύο διαφορετικούς τρόπους: 1) οι κομματικές οικογένειες των παραδοσιακών διαιρετικών τομών, ιδίως της σημαντικότερης ταξικής τομής Αριστεράς-Δεξιάς, αποδεικνύονται εκλογικά σταθερές, 2) τα νέα αξιακά διακυβεύματα σταδιακά ενσωματώνονται στις παραδοσιακές τομές, πολλές φορές με μια προσδοκώμενη μορφή —για παράδειγμα τα ζητήματα ισότητας και ελευθερίας του ομοφυλόφιλου κινήματος ευθυγραμμίζονται σχεδόν γραμμικά με τη διαίρεση Αριστεράς-Δεξιάς, ενώ σε άλλες πε-

8. Για τον Inglehart ο μεταϊλισμός στηρίζεται σε μια μη αναστρέψιμη λογική κάλυψης των υλιστικών βασικών αναγκών από το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του 1970 για την πλειονότητα των αναπτυγμένων βιομηχανικών δημοκρατιών. Ως εκ τούτου στο βάθος αυτής της εικοσαετίας ‘τα άτομα —που ως επί το πλείστον προέρχονται από τις νεότερες ηλικιακές ομάδες της μοντέρνας μεσαίας τάξης— έχουν κοινωνικοποιηθεί κατά τη διάρκεια μιας πρωτοφανούς μακράς περιόδου μεγάλης ευημερίας. Για αυτούς, η οικονομική ασφάλεια μπορεί να θεωρείται τόσο δεδομένη, όπως για κάποιον η ύπαρξη του νερού στον αέρα που αναπνέουμε’ (Inglehart 1971: 993).

ριπτώσεις οι νέες μεταϋλιστικές αξίες προσθέτουν έναν νέο άξονα ανταγωνισμού στις κλασικές διαιρέσεις.⁹

Διαιρετικές τομές στην Ελλάδα

Εθνικός Διχασμός, Εμφύλιος και καχεκτική δημοκρατία

Η περίπτωση της Ελλάδας μοιάζει εξαιρετικά ενδιαφέρουσα αναφορικά με τις εν γένει υπάρχουσες και κυρίως τις σημαίνουσες διαιρετικές τομές· τόσο σε σχέση με τη διαμόρφωση αυτή καθυαυτή της δομής των διαιρετικών τομών μέσα στο ελληνικό πλαίσιο, όσο και με το εάν υπήρξε μεταβολή τους, αν δηλαδή παλιότερες, υλιστικού τύπου παραδοσιακές διαιρετικές τομές αντικαταστάθηκαν από νέες, η φύση των οποίων θα μπορούσε να παραλληλιστεί με αυτή των μεταϋλιστικών τομών. Στην Ελλάδα, βέβαια, η βιβλιογραφία για τις διαιρετικές τομές συνήθως κάνει λόγο για διαιρέσεις και όχι για πλήρεις και δομικές τομές, καθότι συχνά απουσιάζει ένας από τους τρεις παράγοντες που κάνει μια διαίρεση να φτάσει στο επίπεδο της διαιρετικής τομής. Έτσι, οι κύριες ή ‘παραδοσιακές’ διαιρέσεις προέκυψαν από δύο σημαντικά ιστορικά γεγονότα: τον Εθνικό Διχασμό και τον Εμφύλιο Πόλεμο (Kalyvas 2008, Μαυρογορδάτος 2017, Νικολακόπουλος 1985, 2001, Παπαδημητρίου 2006, Φλάισερ 2003). Πρόκειται, χωρίς καμία αμφιβολία, για τις δύο σημαντικότερες και εκτενέστερες πολιτικές συγκρούσεις που γνώρισε η χώρα, με τις αντιμαχόμενες πλευρές να αποκτούν οργανωτική έκφραση μέσω κομμάτων, τα οποία με σημαντικές διαφοροποιήσεις διατήρησαν για μια μακρά περίοδο τα χαρακτηριστικά τους, τουλάχιστον

9. Για παράδειγμα μια πολιτισμική σύγκρουση ‘κοσμοπολιτισμού-εθνικής περιχαράκωσης’ μπορεί να μην τέμνει ομοιογενώς τη διαίρεση Αριστεράς-Δεξιάς. Μόνο σε ελάχιστες περιστάσεις διαπιστώνεται μια συγκυριακή ‘αυτονόμηση’ του μεταϋλιστικού περιεχομένου (Ολλανδία στη δεκαετία του 1990), όμως σε βάθος χρόνου η μεταϋλιστική αξίωση της αντικατάστασης του περιεχομένου των παραδοσιακών τομών και δη της ταξικής τομής δεν έχει διαπιστωθεί εμπειρικά.

σε παραταξιακό επίπεδο.¹⁰ Η περίοδος από το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων μέχρι τη Μικρασιατική Καταστροφή σηματοδεύτηκε από τη σύγκρουση του Βενιζέλου με τον βασιλιά Κωνσταντίνο: η έντονη αυτή σύγκρουση οδήγησε στη δημιουργία δύο μεγάλων παρατάξεων, της ‘βενιζελικής’ και της ‘αντιβενιζελικής’, οι οποίες αποτέλεσαν την οργανωτική έκφραση και ενσωμάτωση των τεσσάρων παραδοσιακών διαιρετικών τομών.¹¹

Ως εκ τούτου, ο ‘Εθνικός Διχασμός’ συνέβαλε στη δημιουργία τεσσάρων διαιρέσεων που παρέμειναν ενεργές και ισχυρές και κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Σύμφωνα με τον Μαυρογορδάτο αυτές οι διαιρετικές διαστάσεις διαπιστώνονται με ταξύ: ‘1) διαφορετικών τάξεων και στρωμάτων, 2) γηγενών και προσφύγων, 3) της Ορθόδοξης Ελληνικής πλειοψηφίας και διαφόρων εθνικών, εθνοτικών και θρησκευτικών μειονοτήτων, 4) Παλιάς Ελλάδας και Νέων Χωρών’ (Μαυρογορδάτος 1983: 99). Στο σύνολό τους οι τέσσερις αυτές διαιρετικές πτυχές εκφράστηκαν από το δίπολο ‘βενιζελισμού-αντιβενιζελισμού’, χωρίς καμία να μπορέσει να εκφραστεί αυτόνομα από μια οργάνωση ή ένα κόμμα, με ενδεχόμενη εξαίρεση, όπως σημειώνει η Παπαδημητρίου, τη δημιουργία του Κομμουνιστικού Κόμματος και την προσπάθεια εκπροσώπησης της εργατικής τάξης και του θνησιγενούς Αγροτικού Κόμματος (Παπαδημητρίου 2006).

10. Όπως επισημαίνει ο Νικολακόπουλος (1985: 42), ‘οι καιρίες διαιρετικές τομές ανάγονται στις δύο βασικές διαδικασίες της εθνικής και της ταξικής συγκρότησης. Έτσι, αυτό συμβαίνει και στην περίπτωση της Ελλάδας και των ελληνικών κομμάτων, όπου οι παραταξιακές διαφοροποιήσεις αρθρώθηκαν και παγιώθηκαν μέσα από τις δύο εμφύλιες συγκρούσεις που σημάδεψαν τον 20ο αιώνα: τον Εθνικό Διχασμό, μια σύγκρουση που ανάγεται άμεσα στη διαδικασία της εθνικής ολοκλήρωσης, και τον Εμφύλιο Πόλεμο, που προσέλαβε κατά κύριο λόγο τη μορφή της ταξικής σύγκρουσης’.

11. Για την τομή βενιζελικών-αντιβενιζελικών ο Νικολακόπουλος (2001: 26) σημειώνει: ‘Η δημιουργία του διευρυμένου Εθνικού Κράτους το 1912 ήταν το σημείο τομής κατά το οποίο οι παλιές κομματικές και θεσμικές ελίτ άρχισαν να καταρρέουν μπροστά στο νέο έθνος κράτος που με τη γεωγραφική του διεύρυνση περιλάμβανε νέες —πολιτισμικές και θρησκευτικές— κοινότητες’.

Το διάστημα 1936-1944 περιλαμβάνει μια περίοδο της ελληνικής ιστορίας η οποία παρά τις έντονες έριδες και διαμάχες ένωσε τους Έλληνες στη μεγάλη πλειονότητά τους σε μια κοινή αντίθεση κατά των κρατούντων: αρχικά κατά του βασιλο-μεταξικού καθεστώτος και έπειτα ενάντια στους ιταλο-γερμανούς εισβολείς που γρήγορα μετεξελίχθηκαν σε κατακτητές (Φλάισερ 2003: 12). Έτσι, αμέσως μετά τη γεωγραφική, εθνική, ταξική —ή βάσει του τομέα απασχόλησης— και την εν τέλει πολιτική κληρονομιά του εθνικού διχασμού, ο Εμφύλιος αποτέλεσε την επόμενη σημαίνουσα κοινωνική σύγκρουση,¹² διαμορφώνοντας ανθεκτικές ομαδοποιήσεις και πολιτικές ταυτότητες στον κλασικό ιδεολογικό άξονα Αριστεράς-Δεξιάς ‘με διαφορετικό όμως περιεχόμενο σε σχέση με άλλα δημοκρατικά συστήματα’ (Τσατσάνης 2009: 39). Η διαφορετικότητα αυτή συνίσταται τόσο στην έλλειψη του ‘υποκειμένου της επανάστασης’ —του προλεταριάτου, όπως αυτό προέκυψε από τον ραγδαίο ευρωπαϊκό εκβιομηχανισμό— όσο και στην αρχική ιδεολογική ενσωμάτωση του ελληνικού πολιτικού κέντρου στην ‘αντιδεξιά’ ρητορική. Ο εμφύλιος πόλεμος ανέδειξε, δηλαδή, μια νέα μορφή διαίρεσης στη βάση του ιδεολογικού άξονα ‘Αριστεράς-Δεξιάς’ χωρίς όμως τις αναγκαίες ταξικές διαφοροποιήσεις —το χαρακτηριστικό δηλαδή που καθορίζει μια διαιρετική τομή ως δομική—¹³

12. Η εμφύλια διαιρετική τομή ‘ξεκινά με τον ρόλο του ΚΚΕ στο πολιτικό σκηνικό, το οποίο μέσω της αντίστασης στη γερμανική κατοχή “αναβαπτίστηκε” και “ανασυγκροτήθηκε” (Νικολακόπουλος 2001: 29). Ήδη από τον Μεσοπόλεμο το ΚΚΕ είχε καταφέρει να εδραιωθεί ως ο κύριος εκπρόσωπος της εργατικής τάξης, με διείσδυση και στα αγροτικά στρώματα της ελληνικής επαρχίας· η δικτατορία του Μεταξά, όμως, ανέκοψε την ανοδική πορεία του ΚΚΕ και το αποδιάρθρωσε οργανωτικά (Kalyvas & Marantzidis 2002, Nikolakopoulos 2005, Μαραντζίδης 1997). Με την έναρξη του πολέμου και τη γερμανική κατοχή αναδύθηκε η εαμική αντίσταση και διαπιστώνεται πως τα χωριά και οι κωμοπόλεις από όπου ξεκίνησε η εαμική αντίσταση συμπίπτουν σε μεγάλο βαθμό με τον προπολεμικό εκλογικό χάρτη του ΚΚΕ.

13. Οι μη ‘δομικού’ τύπου διαιρετικές τομές συγκροτούνται ιδεολογικά και διαχέονται στην κοινωνία. Σε αυτό το επίπεδο ο Βούλγαρης ισχυρίζεται ότι οι συγκρούσεις στο επίπεδο της παραγωγής, της διανομής, της

αλλά με μια ξεκάθαρη αναφορά στο έθνος και την απελευθέρωση και με σαφείς γεωγραφικές αναφορές.

Η σημαίνουσα διαίρεση της ελληνικής κοινωνίας μετά τον Εμφύλιο συγκροτείται στο δίπολο ‘εθνικοφροσύνη-Αριστερά’, ήτοι τη συσπείρωση του ‘έθνους’ ενάντια στην κοινή, σε διεθνές για την εποχή επίπεδο, κομμουνιστική απειλή. Με άλλα λόγια, το περιεχόμενο των προϋπαρχουσών διαιρέσεων επαναπροσδιορίστηκε μετεμφυλιακά από τους νικητές της εμφύλιας σύγκρουσης, όταν αυτοί κατόρθωσαν να αποσυνδέσουν την κυρίαρχη πολιτική αντιπαράθεση από τον ταξικό-οικονομικό χαρακτήρα της—παρεμποδίζοντας, ουσιαστικά, την ενσωμάτωση της αντίθεσης ‘εργασίας-κεφαλαίου’ στο πολιτικό επίπεδο—και να αντιπαρατάξουν το δίπολο ‘εθνικοφρόνων-μη εθνικοφρόνων’. Η συγκεκριμένη διαίρεση εξαιτίας του αποκλεισμού μεγάλων ομάδων του πληθυσμού από τον κρατικό μηχανισμό και τα κοινωνικοοικονομικά προνόμια οδήγησε στη συσπείρωση του αριστερού και κεντρώου χώρου ενάντια στο ‘κράτος της Δεξιάς’. Έτσι, από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 ‘διαμορφώθηκε σταδιακά μια νέα διαίρεση “Δεξιάς-Αντιδεξιάς” στη βάση της διαίρεσης “εθνικοφρόνων-μη εθνικοφρόνων”, αλλά σαφώς μετατοπισμένη προς τα δεξιά του πολιτικού φάσματος’ (Τσατσάνης 2009: 39). Το στρατόπεδο της Αντιδεξιάς περιλάμβανε πλέον όχι μόνο την Αριστερά—που αποτελούσε τον εχθρό του Έθνους σύμφωνα με τους εθνικόφρονες—αλλά το σύνολο των αντιπολιτευτικών δυνάμεων, από την κομμουνιστική Αριστερά έως και την Ένωση Κέντρου (Μοσχονάς 1994: 167-168). Η διαίρεση ‘εθνικοφρόνων-μη εθνικοφρόνων’ πέρασε από διάφορα στάδια έως ότου καταλήξει στη διαίρεση ‘Αριστεράς-Δεξιάς’ στη δεκαετία του 1980, ενσωματώνοντας εντός αυτής της και το Κέντρο. Σύμφωνα με τον Μοσχονά, η διαίρεση ‘εθνικοφροσύνης-Αριστεράς’ μετατρέπεται στο δίπολο ‘συντηρητισμού-φιλελευθερισμού’, για να εξελιχθεί σε ‘Δεξιά-Αντιδεξιά’ και να κατα-

νομής της εξουσίας, όλες οι διάχυτες στην κοινωνία συγκρουσιακές καταστάσεις δεν αρθρώθηκαν σε καθαρές, ταξικού ή πολιτισμικού τύπου διαιρετικές τομές αλλά σε πολιτικο-ιδεολογικές (Βούλγαρης 2005, 2008, 2013).

λήξει στο γνωστό σχήμα ‘Δεξιάς-Αριστεράς’, με αρκετά ενισχυμένο και τον πόλο του Κέντρου.

Οι διαιρετικές τομές της Μεταπολίτευσης

Η μετεξέλιξη των διαστάσεων του διχασμού στις διαιρέσεις του Εμφυλίου και εν τέλει στις ιδεολογικές διαμάχες της ‘καχεκτικής δημοκρατίας’ θα σταματήσουν απότομα με το στρατιωτικό πραξικόπημα του 1967. Όμως, με την εγκαθίδρυση της μεταπολιτευτικής¹⁴ δημοκρατίας το 1974, το νήμα της διαίρεσης —που ούτως ή άλλως εκλαμβάνεται ως μια διαδικασία σαφούς κοινωνικής και ιστορικής συνέχειας— θυμίζει έντονα την προδικτατορική Ελλάδα με το σύνολο της κοινωνικής, οικονομικής και κυρίως ιδεολογικοπολιτικής της κληρονομιάς (Νικολακόπουλος 2001). Η για πολλούς πολύσημη ή ίσως ακόμα και αμφίσημη έννοια της ‘Μεταπολίτευσης’ χρήζει για την καλύτερη κατανόησή της μια απαραίτητη κατάτμηση της περιόδου σε επιμέρους υποχρονικότητες. Ο Χριστόφορος Βερναρδάκης προτείνει τους όρους ‘πρώιμη’ (1974-1981), ‘ενδιάμεση’ (1981-1996) και ‘ύστερη’ (1996-2010) Μεταπολίτευση ως χρονική περιοδολόγηση του πολιτικού και κομματικού συστήματος που εγκαινιάστηκε το 1974.¹⁵ Αναφορικά με τις διαιρέσεις για την

14. Ο όρος ‘Μεταπολίτευση’ και η εκτεταμένη χρήση του στην Ελλάδα χρήζει περαιτέρω διερεύνησης. Αρχικά ο όρος χρησιμοποιήθηκε για να δηλώσει τη μετάβαση από τη δικτατορία στην (επαν)εγκαθίδρυση της δημοκρατίας, όμως στη συνέχεια πέραν της πολιτειακής αλλαγής η ‘Μεταπολίτευση’ ‘υπήρξε ταυτόχρονα, εποχή, ιστορική περίοδος, διαδικασία σε εξέλιξη, χώρος, πεδίο, πορεία μετάβασης, μιας μετάβασης πολλαπλώς οριζόμενης ανάλογα με τις προσδοκίες και τους χειρισμούς διαφορετικών υποκειμένων’ (Αυγερίδης, Γαζή & Κορνέτης 2015: 17).

15. Σύμφωνα με τη δική του περιοδολόγηση η σημασία της ενδομεταπολιτευτικής χρονικής τριχοτόμησης είναι η αντιστοιχία των ερευνητικών και επιστημονικών παρατηρήσεων με τις αλλαγές που συντελούνται σε επίπεδο κοινωνίας, κομμάτων και αντιπροσώπευσης. Τα κύρια χαρακτηριστικά της κάθε περιόδου είναι εντελώς διακριτά, φανερώνοντας με έναν τρόπο την αυτοαναίρεσή τους που συντελείται στην περίοδο που ακολουθεί (Βερναρδάκης 2011).

περίοδο της πρώιμης μεταπολίτευσης ο Νικολακόπουλος επιχειρεί να τις περιγράψει σημειώνοντας ότι 'από την αποκατάσταση της δημοκρατίας το 1974 διαπιστώνεται μια σταθερή απομάκρυνση από τις κληρονομηθείσες διαιρετικές τομές του παρελθόντος και μια σταδιακή επανευθυγράμμιση της εκλογικής επιρροής των πολιτικών κομμάτων με θέματα του παρόντος' (Nikolakopoulos 2005: 260). Οι συγκριτικές εμπειρικές έρευνες της εποχής μάς δείχνουν ότι στην Ελλάδα της δεκαετίας του 1980 η ιδεολογικοπολιτική τοποθέτηση τόσο των πολιτών όσο και των κομμάτων στον πολιτικό συμβολικό χώρο 'Αριστεράς-Δεξιάς' αποτελούσε το βασικό κλειδί για την ερμηνεία των εκλογικών προτιμήσεων των πολιτών (Λυριντζής 2007: 69-70).

Η σταθεροποίηση, όμως, της δημοκρατίας σε συνδυασμό με τις ραγδαίες διεθνείς και εγχώριες εξελίξεις οδήγησαν στη δημιουργία των βάσεων για την υποβάθμιση του ιδεολογικού άξονα και την ανάδυση άλλων διαιρέσεων που αποκτούν ερμηνευτική αξία για την εκλογική συμπεριφορά. Η αρχή της τελευταίας δεκαετίας του 20ού αιώνα φέρνει σε απτό επίπεδο στην Ελλάδα μια σειρά από δομικές οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές αλλαγές.¹⁶ Το έτος 1996 αποτελεί σημείο τομής, καθώς άλλαξε ριζικά η μορφή του πολωμένου δικομματισμού, και χαρακτηρίζεται ως το έναυσμα της 'ύστερης Μεταπολίτευσης'. Διαπιστώνεται μια βαθμιαία μεταμόρφωση της μεταπολιτευτικής διαίρεσης 'Αριστεράς-Δεξιάς' στην αξιακή διαίρεση 'συντήρηση-πρόοδος' και, από εκεί, στην πολιτισμική διαίρεση 'εκσυγχρονισμός-αντιεκσυγχρονισμός' (Βερναρδάκης 2011). Έτσι, το πολιτικό πεδίο, ο δημόσιος χώρος, το ίδιο το πολιτικό σύστη-

16. Η τηλεόραση μπήκε σε κάθε σπίτι και το 1989 λειτούργησαν τα πρώτα ιδιωτικά τηλεοπτικά κανάλια. Ο τύπος σταμάτησε να είναι κυβερνητικό μονοπώλιο και ιδρύθηκαν όλο και περισσότερα ιδιωτικά ραδιοτηλεοπτικά μέσα. Έτσι, άλλαξε δραστικά η φύση της πολιτικής επικοινωνίας στην Ελλάδα. Παράλληλα, οι αριθμοί της ετήσιας παραγωγής αυξήθηκαν ουσιαστικά και κατά συνέπεια ο μέσος μισθός αυξήθηκε αναλόγως. Οι περισσότεροι ευκατάστατοι και μορφωμένοι Έλληνες έμπαιναν φανερά σε μια νέα εποχή (Featherstone 2007, Lyrintzis & Nikolakopoulos 1999, Nikolakopoulos 2005).

μα εμφανίζονται να πλαγιοκοπούνται από τάσεις υπέρβασης παραδοσιακών διαιρέσεων, αναθεώρησης παραδεδομένων μεθόδων πολιτικής δράσης και επικοινωνίας, τελικά ακόμα και από ασυνείδητες, ενίοτε και συνειδητές, μεταλλάξεις ‘κοσμο-αντιλήψεων’. Οι νέες αυτές διαιρέσεις βασίζονται σε μια σύγκρουση κουλτούρας, ήτοι στην ύπαρξη ενός ‘πολιτισμικού δυϊσμού’ στην Ελλάδα, που διαπιστώνεται από τη σύγκρουση ‘μεταρρυθμιστικής’ και ‘παρωχημένης’ κουλτούρας (Diamandouros 2004). Στην αρχή του 21ου αιώνα διαπιστώνεται μια τάση σύνδεσης της πτώσης της παραδοσιακής ιδεολογικής διαίρεσης εξαιτίας της κυριαρχίας της πολιτισμικής διαίρεσης σε επίπεδο κουλτούρας, η οποία είχε εισαχθεί ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1980. Η πολιτισμική, όμως, διαίρεση φαίνεται να μην μπορεί να αντικαταστήσει σε βάθος χρόνου την ιδεολογική διαίρεση, κυρίως όσον αφορά την ερμηνεία της εκλογικής συμπεριφοράς (Δεμερτζής 1994). Συν αυτώ, εκφράζεται η άποψη ότι οι δύο διακριτές πολιτισμικές κουλτούρες —όπως και να τις ονομάσουμε: είτε ‘μεταρρυθμιστική-παρωχημένη’ είτε ‘εκσυγχρονιστική-παραδοσιακή’— φαίνεται να συνυπάρχουν: δηλαδή, δεν πρόκειται για διακριτές κουλτούρες που βρίσκονται σε σύγκρουση αλλά για ένα κράμα πρόσμιξης αντιφατικών αντιλήψεων και αξιών χωρίς σαφή κοινωνικά όρια (Βούλγαρης 2008: 342). Με άλλα λόγια, η πολιτισμική διαίρεση σε επίπεδο κουλτούρας δεν ακολουθεί τη μορφή της διαίρεσης ‘Αριστεράς-Δεξιάς’, όπου οι θέσεις της κάθε παράταξης εμφανίζονται συνθετικές μεταξύ τους και αντιθετικές ως προς τον απέναντι πόλο. Η πολιτισμική διαίρεση, επομένως, πέραν του ότι δεν καταφέρνει να αντικαταστήσει την ιδεολογική, δεν είναι μια παράλληλη ή γραμμική διαίρεση.

Από την ύστερη Μεταπολίτευση στις διαιρετικές τομές της κρίσης

Αντί μιας παγίωσης της υπεροχής των αξιακού τύπου διαιρέσεων, όπως τουλάχιστον διατείνεται η θεωρία του μεταυλισμού, διαπιστώνεται στην ελληνική περίπτωση μια σταδιακή επιστροφή της ιδεολογίας. Ο Μιχάλης Σπουρδαλάκης εκτιμά ότι

οι εκλογές του 2007 είναι ένα σημείο καμπής με σημάδια και ενδείξεις σημαντικών πολιτικών επανευθυγραμμίσεων. Διαπιστώνει δε ότι η σημαντική μετατόπιση των θέσεων του κυβερνώντος σοσιαλδημοκρατικού κόμματος του ΠΑΣΟΚ προς τα δεξιά 'οδήγησε σε μια αλλαγή στην παραδοσιακή διαίρεση Κέντρου-Δεξιάς και Κέντρου-Αριστεράς σε μια πόλωση μεταξύ της Αριστεράς και της Δεξιάς' (Spourdalakis 2008). Μέσα σε αυτό πλαίσιο η Αριστερά και ως επί το πλείστον ο ΣΥΡΙΖΑ βρίσκει ένα νέο πεδίο πολιτικής ανάπτυξης του πιο ριζοσπαστικού λόγου του. Στην εκλογική διαδικασία του 2007 η πρώτη σημαντική ένδειξη αποσταθεροποίησης είναι η σημαντική πτώση του δικομματισμού, ήτοι του αθροίσματος των δύο σημαντικών εκλογικά κομμάτων της Μεταπολίτευσης, του ΠΑΣΟΚ και της ΝΔ, από το 80% στο 60%. Η οικονομική κρίση του 2008 και οι συνέπειές της στις ευρωπαϊκές χώρες και κυρίως σε αυτές του Νότου είναι μετά τη θεωρία του μεταυλισμού ένας δεύτερος λόγος αμφισβήτησης των παραδοσιακών διαιρετικών τομών και της σπουδαιότητας της ταξικής τομής σε σχέση με την εκλογική συμπεριφορά. Οι André Freire και Marina Costa Lobo σε μια συγκριτική πολιτική μελέτη Ελλάδας, Πορτογαλίας και Ισπανίας επιβεβαιώνουν ότι η οικονομία γίνεται μέσα στο πλαίσιο της κρίσης οριακά το σημαντικότερο διακύβευμα. Όμως, ακόμα και το διακύβευμα της οικονομίας δεν δείχνει να μπορεί να λειτουργήσει ως σημαντικότερος προσδιοριστικός παράγοντας της ψήφου από την ιδεολογία (Freire & Lobo 2005: 513). Για τη χώρα μας στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγουν και άλλοι ερευνητές: 1) εντοπίζοντας μια σημαντική συσχέτιση μεταξύ της ιδεολογικής αυτοτοποθέτησης και της ψήφου (Κωνσταντινίδης 2007)· 2) σημειώνοντας ότι ορισμένες ενδείξεις χαλάρωσης της ιδεολογικής διαίρεσης δεν σημαίνουν αντικατάστασή της από νέες διαιρέσεις (Ντίνας 2010)· 3) υπογραμμίζοντας ότι η ιδεολογική διαίρεση παραμένει προσδιοριστική για τους ψηφοφόρους όλων των κομμάτων (Τεπέρογλου, Χατζηπαντελής & Ανδρεάδης 2010: 58)· 4) διαπιστώνοντας ότι οι ακραίες ιδεολογικές θέσεις, τόσο στα αριστερά όσο και στα δεξιά του φάσματος, αποκτούν στα πλαίσια της κρίσης ως συνεκτικό στοι-

χείο τον εθνικισμό¹⁷ και των ευρωσκεπτικισμό (Halikiopoulou, Vasilopoulou & Nanou 2010).

Στα πλαίσια, όμως, της κρίσης και κυρίως όταν αυτή βαθαίνει για τις χώρες του ευρωπαϊκού Νότου οι νοηματικές μεταβολές στο περιεχόμενο του άξονα 'Αριστεράς-Δεξιάς' αφήνουν το περιθώριο για ανάδυση νέων διαιρέσεων ικανών να αποκτήσουν μεγαλύτερη από την ιδεολογία συνάφεια με την εκλογική συμπεριφορά. Για κάποιους η διαίρεση 'Αριστεράς-Δεξιάς' εμπίπτει πλέον σε θέματα της κουλτούρας και του πολιτισμού και η στάση απέναντι στην πορεία της ευρωπαϊκής ενοποίησης μπορεί να αναδομήσει τον τρόπο με τον οποίο κόμματα και ψηφοφόροι τοποθετούν τον εαυτό τους σε σχέση με θέματα της οικονομίας (Katsanidou & Otjes 2016: 267). Η μετατόπιση αυτή άνοιξε τον δρόμο για την ανάδυση ενός νέου άξονα αντιπαράθεσης, μιας νέας εν δυνάμει διαίρεσης 'μνημονίου-αντιμνημονίου', που βασίζεται αποκλειστικά σε οικονομικά διακυβεύματα και την εφαρμογή μιας αυστηρής οικονομικής πολιτικής για την αποφυγή της άτακτης χρεοκοπίας. Στην Ελλάδα η διαίρεση 'μνημόνιο-αντιμνημόνιο' φαίνεται να συμπληρώνει την ιδεολογική διαίρεση από το 2012 μέχρι και τον Ιανουάριο του 2015, όμως εν τέλει ενσωματώνεται στο περιεχόμενό της απ' ης στιγμής προέκυψε εκλογικά ένα ηγεμονικό κόμμα που εξυπηρέτησε και τις δύο διαιρέσεις (Πιερίδης 2019β). Μάλιστα, η νίκη του ΣΥΡΙΖΑ στις εκλογές του Σεπτεμβρίου 2015 λειτουργεί ως ένδειξη νομιμοποίησης της υποταγής της αντιμνημονιακής ρητορικής στο περιεχόμενο της διαίρεσης 'Αριστεράς-Δεξιάς', μιας και ο ΣΥΡΙΖΑ είχε ήδη συνθηκολογήσει σε ένα νέο Μνημόνιο με το πρόσχημα της συνέχισης μιας οικονομικής λιτότητας με 'κόκκινες γραμμές' και διαρκείς επαναδιαπραγματεύσεις. Ο τρόπος απορρόφησης του διπόλου 'μνημόνιο-αντιμνημόνιο' από τη διαίρεση 'Αριστεράς-

17. Πέραν της Ελλάδας στις περισσότερες χώρες της Δυτικής Ευρώπης διαπιστώνεται η εκλογική επιτυχία μιας νέας λαϊκιστικής Δεξιάς που βασίζεται σε πολιτιστικά ζητήματα όπως η μαζική μετανάστευση και η αντίσταση στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, καθώς το παραδοσιακό διακύβευμα της οικονομίας έχασε τη σημασία του ή ερμηνεύθηκε εκ νέου (Kriesi et al. 2008, Bornschieer 2010).

Δεξιάς' είναι εδώ για να μας θυμίσει, σε πρακτικό επίπεδο, την ηγεμονία της ιδεολογικής τοποθέτησης στην Ελλάδα και σε θεωρητικό ότι οι διαιρέσεις είναι σχάσεις με βαθιά κοινωνικά χαρακτηριστικά, σύνθετο ιστορικοκοινωνικό υπόβαθρο δομικών κοινωνικών συγκρούσεων και όχι συγκυριακά διακυβεύματα που σε ιδιαίτερες συνθήκες ενδέχεται να αποκτήσουν μια δυναμική μεγαλύτερη απ' αυτή που προσδίδει το περιεχόμενό τους.

*Ανάλυση δεδομένων*¹⁸

Η διαιρετική τομή υλισμός-μεταυλισμός 2004-2011

Η μελέτη μιας ενδεχόμενης υλιστικής-μεταυλιστικής διαίρεσης ή ακόμα και τομής είναι κρίσιμη, όχι μόνο ως προς τις επιπτώσεις της στο ελληνικό κομματικό σύστημα και την εκλογική συμπεριφορά,¹⁹ αλλά κυρίως ως προς τη σημασία της παραδοσιακής διαίρεσης Αριστεράς-Δεξιάς. Μια ενδεχόμενη διαίρεση υλισμού-μεταυλισμού θα σήμαινε: είτε α) την υποβάθμιση της σημασίας της ιδεολογικής διαίρεσης ως προσδιοριστικού παράγοντα της ψήφου και την ανάδυση του υλισμού-μεταυλισμού ως κυρίαρχου προσδιοριστικού παράγοντα, είτε β) τη συμπλήρωση μιας νέας αξιακής διάστασης ως προς την εκλογική συμπεριφορά, είτε γ) την ενσωμάτωση του περιεχομένου της μεταυλιστικής διαίρεσης στην ιδεολογική. Από τα αποτελέσματα

18. Για την ανάλυση χρησιμοποιήθηκαν δεδομένα 1) από τις έρευνες της European Social Survey [ESS], γύροι 2 (2004), 4 (2008) και 5 (2011)· 2) από τη μετεκλογική έρευνα Voter Study από το European Election Study [EES] του 2014· και 3) από το 7ο κύμα της World Value Survey [WVS].

19. Η αποτυχία των 'καθαρών' μεταυλιστικών κομμάτων να αποκτήσουν κοινοβουλευτική εκπροσώπηση στην Ελλάδα δεν μπορεί να είναι από μόνη της ένδειξη ανυπαρξίας υλιστικής-μεταυλιστικής διαίρεσης. Πολλές φορές τα μεταυλιστικά διακυβεύματα ενσωματώνονται στη ρητορική και το πολιτικό πρόγραμμα των παραδοσιακών κομματικών οικογενειών, καθώς αυτός είναι ένας σαφής τρόπος για τη δική τους εκλογική επιβίωση, όταν το περιεχόμενό του μεταυλισμού αποκτά σημαντικό κοινωνικό υπόβαθρο (Bartolini & Mair 1990).

της ανάλυσης διαπιστώνεται ότι στην Ελλάδα, τόσο πριν από την παγκόσμια οικονομική κρίση και τη συνεπαγόμενη ελληνική κρίση χρέους όσο και μετά από αυτή, απουσιάζει ένας εννοιολογικά συνεκτικός άξονας υλισμού-μεταυλισμού.²⁰ Όπως διαπιστώνεται από τον Πίνακα 1²¹ και τα αποτελέσματα της παραγοντικής ανάλυσης,²² τόσο κατά τη διάρκεια των χρόνων της

20. Περί ύπαρξης μιας υλιστικής-μεταυλιστικής διαίρεσης στην Ελλάδα της ύστερης Μεταπολίτευσης και συγκεκριμένα για την περίοδο 2004-2011 χρησιμοποιήθηκαν δεδομένα από τα ερευνητικά κύματα 2 (2004), 4 (2008) και 5 (2011) των ερευνών της European Social Survey. Για την απάντηση στο ερώτημα της ύπαρξης μιας συγκεκριμένης διαιρετικής τομής βάσει του θεωρητικού υποδείγματος των υλιστών-μεταυλιστών ελέγχθηκαν σε αρχικό επίπεδο οι αλληλοσυσχετίσεις μεταξύ των 11 αξιακών μεταβλητών από τα 3 κύματα της ESS – αφού πρώτα μετασχηματίστηκαν σε 10βάθμια κλίμακα για διευκόλυνση των συγκρίσεων. Έτσι, αφού αποκλείστηκαν εκείνες οι μεταβλητές που δεν συσχετίζονται καθόλου με τις υπόλοιπες –οι μεταβλητές ‘Η κυβέρνηση πρέπει να μειώσει τις εισοδηματικές διαφορές’ και ‘Σημασία του πλούτου και της απόκτησης ακριβών αγαθών’, οι οποίες είχαν αμελητέου βαθμού συσχετίσεις με όλες τις υπόλοιπες μεταβλητές ($< 0,12$)—, χρησιμοποιήθηκε παραγοντική ανάλυση με σκοπό την ανεύρεση ενδεχόμενων παραγόντων με ‘ιδιοτιμή’ [Eigenvalue] μεγαλύτερη από 1 και άρα η ύπαρξη ή όχι ενός άξονα υλισμού-μεταυλισμού στο δείγμα (Πιερίδης 2019α: 168-172).

21. Στον Πίνακα 1 παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της ανάλυσης παραγόντων και οι φορτίσεις [loadings] των μεταβλητών στους δύο αυτούς παράγοντες, μετά από ορθογώνια περιστροφή των αξόνων [Varimax] (Πιερίδης 2019α: 172).

22. Επιλέχθηκε η Exploratory Factor Analysis [EFA] αντί της Confirmatory Factor Analysis [CFA], καθώς στόχος ήταν η διερεύνηση της μονοδιάστατης ή μη δομής του περιεχομένου υλισμού-μεταυλισμού. Το δείγμα των μεταβλητών της παραγοντικής ανάλυσης είναι $N = 6676$. Το κριτήριο Kaiser-Meyer-Olkin, δηλαδή το κριτήριο καταλληλότητας του δείγματος για παραγοντική ανάλυση ήταν ικανοποιητικό (0,755), επίσης ο έλεγχος σφαιρικότητας του Bartlett ήταν στατιστικά σημαντικός ($p < ,001$). Τέλος, η ορίζουσα ήταν 0,206. Οι ιδιοτιμές [Eigenvalues] είναι 2,66 για τον 1ο παράγοντα και 1,76 για τον 2ο παράγοντα· εξ αυτού προκύπτει ότι τόσο με το κριτήριο των ιδιοτιμών πάνω από τη μονάδα (> 1) όσο και με το κριτήριο της απότομης αλλαγής της κλίσης προτείνονται δύο πρωταρχικοί παράγοντες [Principal Components]· αξίζει να σημειωθεί ότι οι πρωταρχικοί αυτοί παράγοντες ερμηνεύουν το 49,1% της μεταβλητότητας (29,5% ο 1ος και

οικονομικής ανάπτυξης (2004-2008) όσο και στο πρώιμο διάστημα της μνημονιακής οικονομικής επιτήρησης (2010-2011) το περιεχόμενο της διάστασης υλισμός-μεταϊλισμός μοιάζει να μη λαμβάνει αντιθετική ή διαιρετική διάσταση.

Πίνακας 1. Φορτίσεις των μεταβλητών στους δύο παράγοντες

	Παράγοντας	
	1	2
Σημασία της φροντίδας του περιβάλλοντος και της φύσης	,731	
Σημασία ενός ισχυρού κράτους για την ασφάλεια των πολιτών	,708	
Σημασία του αισθήματος ασφάλειας	,697	
Σημασία της ισονομίας και των ίσων ευκαιριών για όλουςτους ανθρώπους	,670	
Σημασία στην κατανόηση των διαφορετικών απόψεων	,611	
Σημασία της παράδοσης και της τήρησης ηθών και εθίμων	,558	,358
Άντρες: προτεραιότητα σε θέσεις εργασίας, όταν είναι περιορισμένες		,810
Γυναίκες: προτεραιότητα σε οικογένεια αντί καριέρας		,743
Ελευθερίες ομοφυλοφίλων		- ,593

Extraction Method: Principal Component Analysis. Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.

a. Rotation converged in 3 iterations.

19,6% ο 2ος). Τέλος, με πλάγια περιστροφή [Direct Oblimin] τα αποτελέσματα είναι παρόμοια, αφού οι δύο παράγοντες που προκύπτουν είναι ασυσχέτιστοι.

Ως εκ τούτου, δεν προκύπτει ένας ευδιάκριτος και προπρό- των σύμφωνος με τη θεωρία άξονας υλισμού-μεταύλισμού στην Ελλάδα του 2004-2011, αλλά δύο ανεξάρτητοι άξονες χωρίς σαφή εννοιολογικό διαχωρισμό των εννοιών του υλισμού και του μεταύλισμού. Παρότι τα στοιχεία που φορτίζουν στον δεύτερο άξονα είναι αμιγώς μεταύλιστικά —στο επίπεδο των αξιών του φεμινισμού και του σεξουαλικού φιλελευθερισμού—, αυτά που φορτίζουν στον θετικό πόλο του πρώτου άξονα είναι στάσεις που αφορούν τόσο υλιστικές όσο και μεταύλιστικές αξίες. Με άλλα λόγια, δεν υφίσταται διαίρεση ή ακόμη περισσότερο τομή υλισμού-μεταύλισμού στην Ελλάδα της περιόδου 2004-2011 και διαψεύδονται τα επιχειρήματα της θεωρίας του μεταύλισμού που κάνουν λόγο: 1) για την ανάδυση μιας αξιακής διαίρεσης σε συνθήκες οικονομικής ανάπτυξης (2004-2008)· και 2) για τη διατήρηση αυτής της διάστασης ακόμα και σε συνθήκες μεταγενέστερης οικονομικής αποσταθεροποίησης και κρίσης (2008-2011).²³ Για να μιλήσουμε για μια μεταύλιστική διαίρεση στην Ελλάδα μεταξύ 2011 και 2014 θα έπρεπε τα αποτελέσματα της ανάλυσης παραγόντων να ‘χώριζαν’ τα αξιακά διακυβεύματα σε υλιστικά και μεταύλιστικά. Αξίζει να σημειωθεί ότι από τα εν λόγω αποτελέσματα διαπιστώνεται μια αξιακή σύγχυση, καθώς υλιστικές και μεταύλιστικές στάσεις και απόψεις διασταυρώνονται για την πλειοψηφία των ελλήνων πολιτών. Φαίνεται, λοιπόν, ότι δεν προκύπτει μια συνεκτική διάσταση των κύριων αξιών του μεταύλισμού για τους Έλληνες στην υπό εξέταση χρονική περίοδο (2004-2011).²⁴

23. Στις περιόδους οικονομικής ευμάρειας και ανάπτυξης διαπιστώνεται ότι οι πολίτες δίνουν μεγαλύτερη σημασία σε μη οικονομικά, μεταύλιστικά διακυβεύματα, ενώ παράλληλα οι πολίτες που κοινωνικοποιούνται πολιτικά σε περιόδους ευμάρειας τείνουν να υιοθετούν μεταύλιστικές απόψεις, οι οποίες μάλιστα διατηρούνται σε περίπτωση που σε μετέπειτα φάση της ζωής τους απολέσουν μέρος της οικονομικής τους δύναμης (Nieuwbeerta & De Graaf 1999: 25-30).

24. Αξίζει να σημειωθεί ότι τα εν λόγω ζητήματα που ενσωματώνονται στην παραγοντική ανάλυση, ενώ είναι σχετικά με το περιεχόμενο της διάστασης υλισμού-μεταύλισμού, δεν έχουν όπως συμβαίνει στον κλασικό δείκτη Υ/Μ του Inglehart τη διάσταση της σημασίας ενός ζητήματος (προ-

Η διαίρεση υλισμού-μεταύλισμού το 2018

Η έρευνα World Value Survey του 2018²⁵ προσφέρει τη δυνατότητα μελέτης της διαιρετικής τομής υλισμός-μεταύλισμός σε μια άλλη βάση. Στην έρευνα αυτή ενσωματώνονται οι μεταβλητές που απαρτίζουν τον δείκτη υλισμού-μεταύλισμού, έτσι όπως τον προσδιόρισε ο Ronald Inglehart.²⁶ Μέσα από την ανάλυση

τεραιότητα) αλλά αποτελούν τυπικές ερωτήσεις συμφωνίας/ασυμφωνίας με διατυπωμένες απόψεις. Αυτό σημαίνει ότι ναι μεν αποτυπώνουν με δυσκολία την ιεράρχηση Υ/Μ στόχων, όμως καταδεικνύουν τη συμφωνία των ερωτηθέντων με το περιεχόμενο της εν λόγω διαίρεσης. Συγκεκριμένα, χρησιμοποιήθηκαν οι αξιολογήσεις: Στάσεις απέναντι σε ομοφυλόφιλους, Γνώμη για τη γυναικεία εργασία σε περίπτωση οικογένειας, Γνώμη για την αντρική εργασία σε περίπτωση λίγων θέσεων, Στάσεις απέναντι στη θέση: η κυβέρνηση πρέπει να μειώσει την εισοδηματική διαφορά, Σημασία του πλούτου και της απόκτησης ακριβών αγαθών, Σημασία της ισονομίας για όλους τους ανθρώπους, Σημασία της ζωής σε ασφαλές περιβάλλον, Σημασία της ανοχής στη διαφορετικότητα, Σημασία των ισχυρών κυβερνήσεων που εγγυώνται ασφάλεια, Σημασία της τήρησης παραδόσεων και εθίμων, Σημασία της προστασίας του περιβάλλοντος.

25. Η Ελλάδα συμμετείχε στο έβδομο 'κύμα' της παγκόσμιας έρευνας αξιών World Values Survey. Η συλλογή των δεδομένων πραγματοποιήθηκε τον Σεπτέμβριο και τον Οκτώβριο του 2017 σε δείγμα 1.200 νοικοκυριών με προσωπικές συνεντεύξεις. Την ευθύνη του σχεδιασμού του ερωτηματολογίου όπως και την επιμέλεια της έρευνας είχε ο καθηγητής Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου Σ. Κονιόρδος σε στενή συνεργασία με τον πρόεδρο του ΕΚΚΕ Ν. Δεμερτζή, ενώ τη δειγματοληψία, τον έλεγχο και τη διεξαγωγή της έρευνας πεδίου υλοποίησε η Metron Analysis.

26. Η δυναμική της διάστασης υλισμού-μεταύλισμού αποτιμάται εμπειρικά μέσα από την ερώτηση: 'Ο κόσμος μερικές φορές συζητά σχετικά με το ποιους στόχους θα πρέπει να έχει η χώρα μας για τα επόμενα δέκα χρόνια. Σ' αυτή την κάρτα αναφέρονται ορισμένοι από αυτούς τους στόχους, στους οποίους διαφορετικοί άνθρωποι δίνουν προτεραιότητα. Παρακαλώ, μπορείτε να μου πείτε ποιον εσείς ο/η ίδιος/α θεωρείτε τον πιο σημαντικό; Και ποια θα είναι η δεύτερη πιο σημαντική επιλογή;'. Από τις επιλογές των ερωτηθέντων υπάρχει ένας ζυγός αριθμός (6) υλιστικών προτεραιοτήτων και ένας ζυγός αριθμός (6) μεταύλιστικών προτεραιοτήτων. Έτσι προκύπτουν δύο ξεχωριστοί κατά τον Inglehart δείκτες: 1) ο πρώτος δείκτης (12-item index) θεωρεί ως υλιστές όσους από τους 12 στόχους

του δείκτη των τεσσάρων σημείων διαπιστώνεται ότι, όπως ακριβώς μας υπέδειξε και η ανάλυση της περιόδου 2004-2011, το περιεχόμενο της διάστασης υλισμός-μεταυλισμός στην Ελλάδα δείχνει συγκεχυμένο και ο πόλος του υλισμού μοιάζει αρκετά πιο συνεκτικός απ' αυτόν του μεταυλισμού. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της ανάλυσης της έρευνας WVS (κύμα 7, 2018) το 52,8% των Ελλήνων εμφανίζονται 'ανάμεικτοι', επιλέγουν δηλαδή για το μέλλον της χώρας τόσο έναν υλιστικό όσο και έναν μεταυλιστικό στόχο. Το 40% των ερωτηθέντων εμφανίζονται ως 'καθαροί' υλιστές, ενώ μόλις το 6,7% του δείγματος ως 'καθαροί' μεταυλιστές. Η ίδια η κατανομή της διάστασης υλισμού-μεταυλισμού²⁷ επιβεβαιώνει την απουσία μιας τέτοιας διαίρεσης στην

επιλέξουν ως πρώτη και δεύτερη επιλογή τους 6 υλιστικούς και αντίστοιχα ως μεταυλιστές όσους από τους 12 στόχους επιλέξουν τους 6 μεταυλιστικούς: οι ενδιάμεσες θέσεις, 1-4, χωρίζονται σε μια εξαβάθμια κλίμακα όπου 0 = υλισμός και 6 = μεταυλισμός για να δείξουν το προς τα πού τείνουν όσοι δεν εμφανίζουν μια συνεκτική διαίρεση υλιστικών και μεταυλιστικών προτεραιοτήτων. 2) ο δεύτερος δείκτης [4-item index] —λιγότερο αυστηρός, επειδή ο πρώτος έχει εφαρμογή σε ελάχιστες χώρες— θεωρεί υλιστές όσους, από 4 στόχους, επιλέξουν ως πρώτη και δεύτερη επιλογή τους 2 υλιστικούς και αντίστοιχα ως μεταυλιστές όσους, από τους 4 ίδιους στόχους, επιλέξουν τους 2 μεταυλιστικούς: οι ενδιάμεσες θέσεις χαρακτηρίζονται ως 'ανάμεικτοι' [mixed types], χωρίς να δείχνουν τάση προς οποιαδήποτε μεριά της διαίρεσης. Για το συγκεκριμένο άρθρο επιλέχθηκε ο δεύτερος δείκτης [4-item index], καθότι σύμφωνα με την ανάλυση του πρώτου δείκτη [12-item index] μόλις 17 άτομα στα 1160 (1,4%) χαρακτηρίζονται ως 'καθαροί' μεταυλιστές και 156 στους 1160 (13%) ως 'καθαροί' υλιστές.

27. Η ανάλυση του δείκτη υλισμού-μεταυλισμού ως προς τα δημογραφικά χαρακτηριστικά παρουσιάζει ενδιαφέρον: 1) ο δείκτης δεν σημειώνει στατιστικά σημαντικές διαφοροποιήσεις ως προς το φύλο των ερωτηθέντων. 2) Αντίθετα, η αστικότητα της κατοικίας διαφοροποιεί με στατιστικά σημαντικό τρόπο το περιεχόμενο της διάστασης υλισμού-μεταυλισμού: ο πλειοψηφικός 'ανάμεικτος' τύπος μειώνεται σημαντικά στους κατοίκους της υπαίθρου, ενώ παράλληλα οι υλιστές μειώνονται στα αστικά κέντρα, χωρίς όμως οι μεταυλιστές να αυξάνονται με στατιστικά σημαντικό τρόπο στις πόλεις. 3) Βάσει του εκπαιδευτικού επιπέδου ο μεταυλισμός είναι σχεδόν ανύπαρκτος στους έχοντες έως βασική εκπαίδευση (1,5%) και ο υλισμός ενισχυμένος (49,1%). Αντίστοιχα ο υλισμός μειώνεται σημαντικά στους έχοντες ανώτατη εκπαίδευση (25,7%), ενώ ο μεταυλισμός δεν διαφοροποιείται

Ελλάδα, κάτι που ισχυροποιείται και από την ασήμαντη επίδραση του δείκτη υλισμού-μεταυλισμού ως προς την ψήφο (βλ. σελίδες 37-40).

Πίνακας 2. Δείκτης υλισμού-μεταυλισμού, *WVS 2018*

	N	%
Υλιστές	468	39,0
Ανάμεικτοι	633	52,8
Μεταυλιστές	81	6,7

Η ιδεολογική διαίρεση Αριστεράς-Δεξιάς

Η μη δομικού τύπου τομή, περισσότερο ιδεολογική διαίρεση Αριστεράς-Δεξιάς είναι σύμφωνα με τη θεωρία η σημαντικότερη κοινωνικά και εκλογικά διαίρεση στην Ελλάδα, είτε εξαιτίας του αυθύπαρκτου ιδεολογικού της περιεχομένου είτε ενσωματώνοντας και ευθυγραμμίζοντας άλλες διαιρέσεις, αξιακού και πολιτισμικού χαρακτήρα. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι διακυμάνσεις στο περιεχόμενο της ιδεολογικής διαίρεσης ερμηνεύουν με επιτυχία τα αποτελέσματα των εκλογικών αναμετρήσεων. Η πρώτη ένδειξη ριζοσπαστικοποίησης στο διάστημα 2004-2014 δια-

σημαντικά ανάμεσα στους έχοντες μέση (10,2%) ή ανώτατη (10,6%) εκπαίδευση. 4) Στατιστικά σημαντική είναι η διαφοροποίηση υλισμού-μεταυλισμού και ως προς τον ταξικό αυτοπροσδιορισμό των ερωτηθέντων. Ο υλισμός μειώνεται (28,6%) και ο μεταυλισμός αυξάνεται (14,3%) στην ανώτερη τάξη, ενώ στους ανήκοντες στην κατώτερη τάξη μειώνεται τόσο ο μεταυλισμός (4%), όσο και οι 'ανάμεικτοι' (51%). Επομένως, συμπερασματικά, παρότι το περιεχόμενο του υλισμού-μεταυλισμού δεν αναδεικνύεται ως διακριτικό για την ελληνική κοινωνία, με τον υλισμό να διαφαίνεται πιο συμπαγής απ' ό,τι ο μεταυλισμός, τα δημογραφικά χαρακτηριστικά των δύο ξεχωριστών τυπολογιών επιβεβαιώνουν τις θεωρητικές διακριβώσεις: το αστικό επίπεδο κατοικίας, το ανώτερο εκπαιδευτικό επίπεδο και η μεσαία και ανώτερη κοινωνική τάξη σκιαγραφούν τη δημογραφία αύξησης της μεταυλιστικής δυναμικής, η οποία όμως ακόμα και σε αυτό το κοινό δεν είναι η πλειοψηφική.

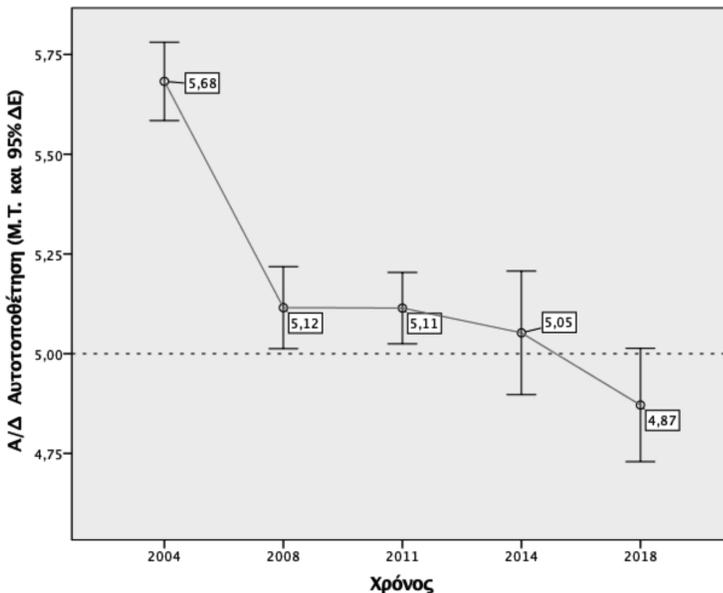
πιστώνεται πριν από την κρίση, δηλαδή το 2008, όπου σημειώνεται μια στατιστικά σημαντική ριζοσπαστικοποίηση στη μέση τιμή της κλίμακας Αριστεράς-Δεξιάς. Καταγράφεται, δηλαδή, μια σημαντική διαφοροποίηση από το 2004 (5,68) στο 2008 (5,12) και έκτοτε παρά την οικονομική κρίση η ιδεολογική ριζοσπαστικοποίηση δεν διαφοροποιείται με στατιστικά σημαντικό τρόπο²⁸ (Πιερίδης 2019α: 210), ενώ μια ακόμα τάση ριζοσπαστικοποίησης καταγράφεται το 2018 (4,87)²⁹ εν μέσω της διακυβέρνησης ΣΥΡΙΖΑ. Αξίζει να σημειωθεί ότι μετά από έλεγχο πολλαπλών συγκρίσεων (Games-Howell) το 2018 δεν σημειώνει στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση από το 2014. Η ριζοσπαστικοποίηση αυτή καταγράφεται εν μέσω του δεύτερου έτους της διακυβέρνησης του ΣΥΡΙΖΑ (φθινόπωρο του 2017) και πριν τόσο από τη Συμφωνία των Πρεσπών (Ιούνιος 2018) όσο και από τη φονική πυρκαγιά στο Μάτι (Ιούλιος 2018), που υπήρξαν τα καθοριστικά σημεία της δημοσκοπικής καθίζησης του κυ-

28. Τα δεδομένα προκύπτουν από την ανάλυση των ερευνών της European Social Survey για την Ελλάδα στα κύματα των ετών 2004, 2008 και 2011 αλλά και την έρευνα European Election Study του 2014. Πρόκειται για μια αριθμητική δεκαβάθμια κλίμακα όπου το 0 σημαίνει 'Άκρα Αριστερά' και το 10 'Άκρα Δεξιά'.

29. Η μεταβλητή της 'αυτοτοποθέτησης σε μια κλίμακα Αριστεράς-Δεξιάς' εμφανίζεται τόσο στα τρία κύματα της ESS (2004, 2008, 2011) όσο και στην έρευνα EES (2014) με τον ίδιο τρόπο. Δηλαδή, μετρά την τοποθέτηση στον άξονα Αριστεράς-Δεξιάς σε μια 10βάθμια κλίμακα. Ενώ στα τρία κύματα του ESS η τοποθέτηση καταγράφεται σε μια κλίμακα '0-10' όπου '0' σημαίνει Άκρα Αριστερά και '10' Άκρα Δεξιά, στην έρευνα του European Election Study για την ίδια ερώτηση χρησιμοποιείται η κλίμακα '1-11', με τις ίδιες ερμηνείες-κατευθύνσεις των άκρων. Επομένως, για λόγους συγκρισιμότητας των δεδομένων η μεταβλητή της EES επανακωδικοποιήθηκε σε κλίμακα '0-10'. Στο 7ο κύμα της έρευνας World Value Survey η αυτοτοποθέτηση στην κλίμακα Αριστεράς- Δεξιάς μετριέται σε μια κλίμακα 1-10, με τις ίδιες ερμηνείες-κατευθύνσεις των άκρων. Το πρόβλημα, όμως, εδώ είναι ότι στην 9βάθμια αυτή κλίμακα απουσιάζει η μεσαία θέση (5) που υπάρχει στις έρευνες ESS και EES. Παρότι για τη συγκρισιμότητα των δεδομένων η μέτρηση της WVS επανακωδικοποιήθηκε σε κλίμακα '0-10' μέρος της διαπιστωμένης ριζοσπαστικοποίησης θα πρέπει να αποδοθεί και στην απουσία της μεσαίας θέσης.

βερνώντος κόμματος. Ενώ φαινομενικά μοιάζει παράδοξο η ριζοσπαστικοποίηση στην κλίμακα Αριστεράς-Δεξιάς να ακολουθείται από μια ευρεία εκλογική νίκη της Νέας Δημοκρατίας το 2019, αξίζει να σημειωθεί ότι η ριζοσπαστικοποίηση αυτή καταγράφεται στο μέσο της κυβερνητικής θητείας του ΣΥΡΙΖΑ. Πρακτικά αυτό εξηγείται: α) η κλίμακα της WVS δεν έχει μεσαία θέση (1-10) σε σχέση με τις κλίμακες της ESS και την EES (0-10). Επομένως, ακόμα και μετά τη μετατροπή της κλίμακας σε 0-10, ένα μικρό μέρος της ριζοσπαστικοποίησης παρασέρνεται από την ανυπαρξία της μεσαίας θέσης 5, καθότι έχει διαπιστωθεί ότι από το 2000 και εξής το μέσο της κλίμακας προτιμάται είτε ως ένδειξη αποκλιμάκωσης της ιδεολογικής διάστασης, είτε ως ενδυνάμωση του ιδεολογικού μεσαίου χώρου· β) μετά τη συλλογή των δεδομένων της WVS συνέβη μια απότομη και ακραία ιδεολογική μετατόπιση προς τα δεξιά της κλίμακας· ή γ) το αποτέλεσμα των εκλογών του 2019 δεν καθορίστηκε από τη σημαίνουσα ιδεολογική τομή αλλά από πιθανές διαθλάσεις της και προσδιοριστικούς της παράγοντες όπως η θρησκευτικότητα.

Διάγραμμα 1. Αυτοτοποθέτηση στην κλίμακα Αριστεράς-Δεξιάς (2004-2018)

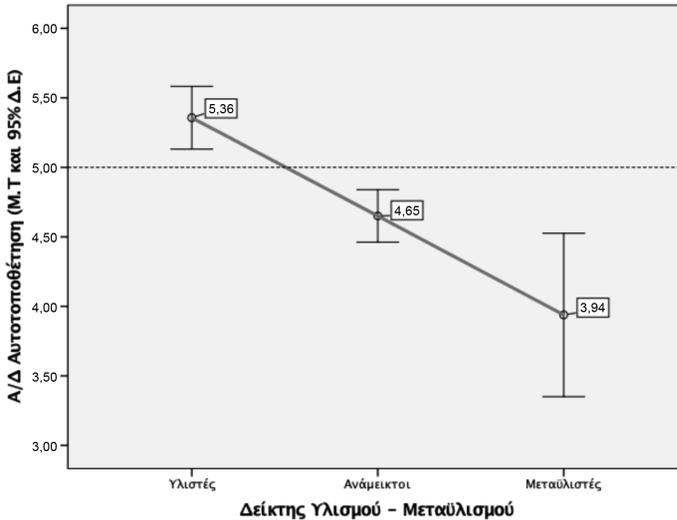
Παρότι η διαίρεση υλισμού-μεταυλισμού δεν καταγράφεται στην ελληνική κοινωνία μεταξύ 2004-2018, διαπιστώνεται από την ανάλυση των δεδομένων της WVS 2018 ότι το περιεχόμενο της σχετίζεται με τη διαίρεση Αριστεράς-Δεξιάς.

Πίνακας 3. Δείκτης *Y/M* ως προς την αυτοτοποθέτηση στην κλίμακα Αριστεράς-Δεξιάς, WVS 2018

	N	M.T	T.A
Υλιστές	385	5,35	2,25
Ανάμεικτοι	520	4,65	2,18
Μεταυλιστές	69	3,93	2,43
Αυτοτοποθέτηση στην κλίμακα Α/Δ	997	4,87	2,29

Διαπιστώνεται ότι η ιδεολογική αυτοτοποθέτηση επιδρά με στατιστικά σημαντικό τρόπο στον δείκτη υλισμού-μεταυλισμού: οι υλιστές εκφράζονται με δεξιότερη τοποθέτηση (5,35) απ' ό,τι οι μεταυλιστές (3,93), ενώ οι 'ανάμεικτοι' εμφανίζουν μια κεντροαριστερή μέση τιμή (4,65) που δεν διαφοροποιείται στατιστικά από τη μέση τιμή της αυτοτοποθέτησης στην κλίμακα (4,87). Μετά από έλεγχο πολλαπλών συγκρίσεων (κριτήρια Games-Howell) διαπιστώνεται ότι: οι υλιστές διαφοροποιούνται με στατιστικά σημαντικό τρόπο τόσο από τους μεταυλιστές όσο και από τους ανάμεικτους. Αντίθετα, οι μεταυλιστές διαφοροποιούνται με στατιστικά σημαντικό τρόπο μόνο με τους υλιστές και δεν διαφοροποιούνται από τους ανάμεικτους. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει με έναν ακόμη τρόπο ότι το περιεχόμενο του υλισμού είναι συνεκτικότερο και ότι τα ζητήματα του μεταυλισμού σημειώνουν μια εσωτερική διάσπαση που συνεπάγεται τη μη αναγωγή του υλισμού-μεταυλισμού σε διαίρεση.

Διάγραμμα 2. Δείκτης Υ/Μ ως προς την αυτοτοποθέτηση στην κλίμακα Αριστεράς-Δεξιάς, WVS 2018

Διαίρεση Αριστεράς-Δεξιάς και εκλογική συμπεριφορά

Εν τη απουσία μιας διαίρεσης υλισμού-μεταύλισμού η ιδεολογική διαίρεση Αριστεράς-Δεξιάς παραμένει η σημαντικότερη για τον προσδιορισμό της εκλογικής συμπεριφοράς των Ελλήνων στη δεκαετία 2004-2014.³⁰ Συγκεκριμένα για τις εθνικές εκλογές

30. Στο πλαίσιο διερεύνησης της ερμηνείας της εκλογικής συμπεριφοράς στις προηγούμενες εκλογικές διαδικασίες χρησιμοποιήθηκαν τα δεδομένα από τα τρία κύματα της ESS (2004, 2008, 2011) έρευνας αλλά και από τη Voter Study του EES 2014. Από τις έρευνες της ESS 2004-2011 χρησιμοποιήθηκε η μεταβλητή της προηγούμενης ψήφου σε κάθε εκλογική διαδικασία ξεχωριστά και ελέγχθηκε ο βαθμός της διαφοροποίησης: 1) των δεικτών υλισμού και μεταύλισμού, 2) της αυτοτοποθέτησης στον άξονα Αριστεράς-Δεξιάς, 3) του δείκτη 'στάσεις απέναντι στο μεταναστευτικό', 4) του δείκτη θρησκευτικότητας, ως προς τις ομάδες ψηφοφόρων των σημαντικότερων εκλογικά κομμάτων. Από τα δεδομένα της Voter Study έρευνας του European Election Study 2014 χρησιμοποιήθηκαν —απουσία των δεικτών που κατασκευάστηκαν στα τρία κύματα των δεδομένων της European Social Survey— ξεχωριστές μεταβλητές ανάλογου εννοιολογικού,

του 2004, του 2007, του 2009 και του 2012 (Ιούνιος) διαπιστώνεται —χωρίς καμία αμφιβολία— ότι από τις υπό εξέταση διαιρέσεις ή τα αξιακά/συγκυριακά διακυβεύματα, μόνο η αυτοτοποθέτηση στον άξονα Αριστεράς-Δεξιάς έχει σημαντική επίδραση στην ψήφο. Από τους κατασκευασθέντες, δηλαδή, δείκτες υλισμού-μεταυλισμού,³¹ τον δείκτη θρησκευτικότητας, τις στάσεις απέναντι στο μεταναστευτικό και την αυτοτοποθέτηση στην κλίμακα Αριστεράς-Δεξιάς μόνο η τελευταία έχει στατιστικά σημαντικό μέγεθος επίδρασης στην ψήφο,³² ενώ οι υπόλοιπες μεταβλητές είτε δεν συσχετίζονται καθόλου με την ψήφο είτε έχουν αμελητέα επίδραση. Επομένως, η ανάλυση καταδεικνύει ότι η ιδεολογική τοποθέτηση των Ελλήνων παραμένει ο βασικότερος προσδιοριστικός παράγοντας της εκλογικής τους συμπεριφοράς. Όπως ισχυρίζεται ο Lipset, ζητήματα όπως η προστασία του περιβάλλοντος, η χρήση της πυρηνικής ενέργειας, η κουλτούρα, η ισότητα γυναικών και αντρών, η προστασία των μειονοτήτων, η ποιότητα των εκπαιδευτικών συστημάτων, οι διεθνείς σχέσεις, το αίτημα για περισσότερη δημοκρατία, η πιο ‘ανεκτική’ [tolerant] ηθική αναφορικά με ζητήματα σεξουαλικής επιλογής είναι ζητήματα που ‘πολύ δύσκολα μπορούν να θεσμοποιηθούν ως κομματικά ζητήματα’ (Lipset 2001: 6). Όπως άλλωστε επισημαίνει ο Crouch, ‘στο πλαίσιο της θεωρίας των διαιρετικών τομών τα ισχυρότερα επιχειρήματα έρχονται από εκείνους που δείχνουν ότι οι παλιές διαιρετικές τομές μπορεί και να χάνουν μέρος της δύναμής τους, αλλά όσο δεν υπάρχει κάτι που θα μπορούσε να τις αντικαταστήσει ξεκά-

θεματικού και δημογραφικού περιεχομένου, οι οποίες αναλύθηκαν περιγραφικά και κατόπιν αναλύθηκαν ως προσδιοριστικοί παράγοντες της ψήφου στις εκλογές του Ιουνίου 2012 (Πιερίδης 2019α: 231-233).

31. Οι δείκτες που κατασκευάστηκαν από τα αποτελέσματα της παραγοντικής ανάλυσης είναι: ‘υλισμός: ασφάλεια και παράδοση’, ‘μεταυλισμός 1: φεμινισμός και σεξουαλικός φιλελευθερισμός’ και ‘μεταυλισμός 2: ισότητα, ανοχή στη διαφορετικότητα, περιβάλλον’ (Πιερίδης 2019α: 173-179).

32. Για τις εκλογές του 2004 η αυτοτοποθέτηση στην κλίμακα Αριστεράς-Δεξιάς έχει $\eta^2 = 0,558$, για τις εκλογές του 2007 $\eta^2 = 0,658$, για τις εκλογές του 2009 $\eta^2 = 0,629$ και για τις εκλογές του 2012 $\eta^2 = 0,556$ (Πιερίδης 2019α: 221-232).

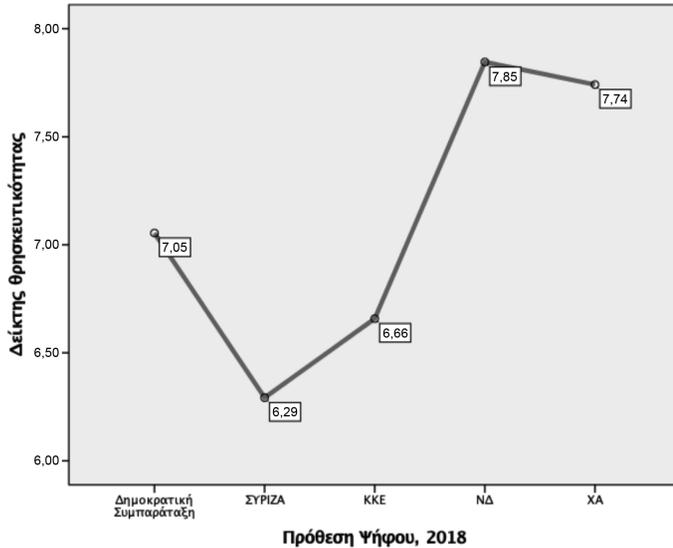
θαρα, διατηρούν μια αξιοσημείωτη σημασία' (Crouch 2009: 27). Ακόμα, λοιπόν, και αν σημειώνεται μια χαλάρωση της ιδεολογικής διαίρεσης Αριστεράς-Δεξιάς στην Ελλάδα της ύστερης Μεταπολίτευσης (Κατσανίδου 2015, Νέζη 2013, Ντίνιας 2010), η διαίρεση αυτή παραμένει σε μεγάλο βαθμό προσδιοριστική της ψήφου (Τεπέρογλου, Χατζηπαντελής & Ανδρεάδης 2010, Τσατσάνης 2009).

Η διαίρεση Αριστεράς-Δεξιάς διατηρεί τη σημαντικότερη στατιστική επίδραση ($\eta^2 = 0,649$) στην ψήφο των κοινοβουλευτικών κομμάτων και στα δεδομένα της World Value Survey του 2018.³³ Την αριστερότερη τοποθέτηση φέρουν οι προτιθέμενοι να ψηφίσουν το ΚΚΕ (1,99), ακολουθούν οι ψηφοφόροι του ΣΥΡΙΖΑ (3,08), της Δημοκρατικής Συμπαράταξης (4,18) —που παραμένουν αριστερότεροι της συνολικής μέσης τιμής (4,87)—, ενώ δεξιότερα τοποθετούνται οι προτιθέμενοι να ψηφίσουν τη Νέα Δημοκρατία (6,95) και τη Χρυσή Αυγή (8,97). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι από την ανάλυση των δεδομένων του 2018 και η θρησκευτικότητα επιδρά με στατιστικά σημαντικό τρόπο στην ψήφο, αλλά με πολύ μικρότερο μέγεθος επίδρασης ($\eta^2 = 0,114$). Από τη σύγκριση μεταξύ των ψηφοφόρων προκύπτει ότι την υψηλότερη μέση τιμή στον δείκτη θρησκευτικότητας (Διάγραμμα 3) φέρουν οι προτιθέμενοι να ψηφίσουν τη Νέα Δημοκρατία (7,85), ακολουθούμενοι από τους ψηφοφόρους της Χρυσής Αυγής (7,74). Ακολουθούν οι προτιθέμενοι να ψηφίσουν τη Δημοκρατική Συμπαράταξη με (7,05), όση ακριβώς και η μέση τιμή του δείκτη θρησκευτικότητας, ενώ αξίζει να σημειωθεί ότι οι προτιθέμενοι να ψηφίσουν τον ΣΥΡΙΖΑ έχουν χαμηλότερη τιμή στον δείκτη θρησκευτικότητας (6,29) σε σχέση

33. Αξίζει να σημειωθεί ότι στα δεδομένα της European Value Survey (2004, 2008, 2011) και της European Election Study (2014) για την αποτίμηση της επίδρασης της ιδεολογικής αυτοτοποθέτησης στην ψήφο χρησιμοποιήθηκε η μεταβλητή της ψήφου στις προηγούμενες εθνικές εκλογές (Πιερίδης 2019α, κεφάλαιο 5.6, 222-235). Στα δεδομένα της World Value Survey του 2018 η εν λόγω μεταβλητή απουσιάζει, επομένως χρησιμοποιήθηκε η ερώτηση της πρόθεσης ψήφου (ε223 'Εάν διεξάγονταν άρριο εθνικές εκλογές, ποιο κόμμα θα ψηφίζατε;').

με εκείνους που προτίθενται να ψηφίσουν το ΚΚΕ (6,66), παρότι οι τελευταίοι τοποθετούνται αριστερότερα στην κλίμακα Α/Δ.

Διάγραμμα 3. Δείκτης θρησκευτικότητας και πρόθεση ψήφου, WVS 2018

Ο προσδιορισμός της διαίρεσης Αριστεράς-Δεξιάς

Η ιδεολογική διαίρεση της Αριστεράς-Δεξιάς παραμένει η σημαίνουσα διαίρεση και η μόνη επεξηγηματική της εκλογικής συμπεριφοράς. Τι είναι, όμως, αυτό που επηρεάζει και προσδιορίζει το περιεχόμενό της; Με άλλα λόγια, τι θα μπορούσε να ερμηνεύσει την ίδια την αυτοτοποθέτηση; Για τη συγκεκριμένη απάντηση στο διάστημα 2004-2011 χρησιμοποιήθηκε το μοντέλο γραμμικής παλινδρόμησης με βηματική διαδικασία της μεταβλητής 'αυτοτοποθέτηση Α/Δ' με προσδιοριστικούς παράγοντες τον δείκτη θρησκευτικότητας,³⁴ τους δείκτες υλισμού-μεταύ-

34. Ο 'δείκτης θρησκευτικότητας', τόσο στις έρευνες ESS (2004, 2008, 2011) όσο και στην έρευνα WVS (2018), δημιουργήθηκε ως μέσος όρος των μεταβλητών 'πόσο θρησκευόμενος είστε' (2004-2011) ή 'σημασία του Θεού

λισμού, την αστικότητα της κατοικίας³⁵ και, τέλος, τον δείκτη ‘στάσεις απέναντι στο μεταναστευτικό’. Αφ’ ης στιγμής η ιδεολογική διαίρεση παραμένει η σημαντικότερη ως προς την εκλογική συμπεριφορά, η επιλογή των ανεξάρτητων μεταβλητών έγινε με σκοπό την ανίχνευση προσδιοριστικών παραγόντων της ιδεολογικής αυτοτοποθέτησης. Έτσι, επιλέχθηκαν: η δημογραφική μεταβλητή της αστικότητας της κατοικίας —ως λανθάνουσα υπόθεση ύπαρξης αγροτικής-αστικής διαφοροποίησης ως προς την ιδεολογία—, η θρησκευτικότητα ως το ιδιαίτερο πολιτισμικό χαρακτηριστικό, οι στάσεις απέναντι στο μεταναστευτικό ως ένα εξαιρετικά σημαντικό θέμα πολιτικής συγκυρίας στην υπό εξέταση περίοδο και οι διακριτές διαστάσεις που προέκυψαν από την παραγοντική ανάλυση, ήτοι οι δείκτες υλισμού και μεταύλισμού. Αξίζει να σημειωθεί ότι δύο διαφορετικοί δείκτες των θεμάτων του μεταύλισμού παρουσιάζουν αμελητέα μεταξύ τους συσχέτιση. Προκύπτει, λοιπόν, ότι από τις μεταβλητές/δείκτες που προστίθενται σταδιακά στο μοντέλο (Πίνακας 4) η θρησκευτικότητα έρχεται πρώτη και είναι αυτή που κυρίως (9,1%) ερμηνεύει την αυτοτοποθέτηση στην κλίμακα Αριστεράς-Δεξιάς· οι μεταβλητές που προστίθενται στα επόμενα βήματα με την ακόλουθη σειρά: 2. *Μεταύλισμός 1: φεμινισμός και σεξουαλικός φιλελευθερισμός*, 3. *Αστική περιοχή*, 4. *Στάσεις απέναντι στο μεταναστευτικό*, 5. *Υλισμός: ασφάλεια και παράδοση και τέλος 5. Μεταύλισμός 2: Ισότητα, διαφορετικότητα και περιβάλλον* προσθέτουν σταδιακά μικρό αλλά στατιστικά σημαντικό μέρος στην πρόβλεψη. Επομένως, το τελικό ερμηνευτικό μοντέλο της Αριστεράς-Δεξιάς τοποθέτησης περιέλαβε έξι μεταβλητές που ερμηνεύουν το 13% της συνολικής διασποράς της αυτοτοποθέτησης στην κλίμακα Α/Δ, με το 9% αυτής να ερμηνεύεται αποκλειστικά από τη θρησκευτικότητα. Δεν υπάρχει, συνεπώς, αμφιβολία πως, όπως διαπιστώνεται και από τους συντελεστές παλινδρόμησης για τους έξι παράγοντες και τη στα-

στη ζωή σας’ (2018) και ‘συχρότητα εκκλησιασμού’ μετά από αντιστροφή της δεύτερης και μετατροπή της σε 10βάθμια κλίμακα 1-10.

35. Η αστικότητα χρησιμοποιήθηκε με τη μορφή δύο (αστική, αγροτική) δίτιμων κατηγορικών [dummy variables] μεταβλητών.

τιστική τους σημαντικότητα, ο ισχυρότερος παράγων είναι η θρησκευτικότητα: με άλλα λόγια, όσο μεγαλύτερη η θρησκευτικότητα τόσο δεξιότερα αυτοποθετείται το άτομο. Δεύτερος παράγοντας στο μοντέλο, με την αντίθετη κατεύθυνση προστίθεται η θετική στάση απέναντι στον φεμινισμό και τον σεξουαλικό φιλελευθερισμό, δηλαδή όσο θετικότερη η στάση αυτή τόσο αριστερότερα αυτοποθετείται το άτομο. Τρίτος παράγων η διαμονή σε μεγάλη πόλη σε σύγκριση με την επαρχία, τέταρτος η θετική στάση απέναντι στο μεταναστευτικό και τέλος πέμπτος παράγων, η στάση απέναντι στην ισότητα, τη διαφορετικότητα και το περιβάλλον επίσης προβλέπουν αριστερότερη τοποθέτηση αλλά ασθενώς, καθώς οι τυποποιημένοι συντελεστές είναι χαμηλοί. Αντίθετα, αξίζει να σημειωθεί ότι η θετική στάση απέναντι στην ασφάλεια και τις παραδόσεις, ήτοι ο δείκτης υλισμού, προβλέπει ασθενώς δεξιότερη αυτοτοποθέτηση.

Πίνακας 4. Συντελεστές παλινδρόμησης για μοντέλο πρόβλεψης της αυτοτοποθέτησης στην κλίμακα A/Δ, ESS (2004-2011)³⁶

<i>B</i>	Σταθερό Σφάλμα	<i>Beta</i>	<i>t</i>	<i>p</i>	<i>R</i> ²	
Σταθερά	4,859	,203		23,921	<0,001	
1. Δείκτης θρησκευτικότητας	,215	,012	,233	17,241	<0,001	,091
2. Δείκτης μεταύλισμός 1	-,090	,010	-,118	-8,770	<0,001	,113
3. Αστική περιοχή	-,345	,056	-,079	-6,152	<0,001	,120
4. Μεταναστευτικό	-,069	,013	-,069	-5,256	<0,001	,125
5. Δείκτης υλισμού	,104	,022	,073	4,646		

36. Ο συντελεστής πληθωρισμού διακύμανσης (VIF) για την πολυσυγγραμμικότητα των ανεξάρτητων μεταβλητών του μοντέλου γραμμικής παλινδρόμησης με βηματική διαδικασία ήταν σε όλες τις περιπτώσεις > 2, με μέσο όρο 1,24.

Από τα δεδομένα της World Value Survey του 2018 και προς επίρρωση ή διάψευση των προηγούμενων αποτελεσμάτων χρησιμοποιήθηκε μοντέλο γραμμικής παλινδρόμησης με βηματική διαδικασία της μεταβλητής ‘αυτοτοποθέτηση Α/Δ’ με προσδιοριστικούς παράγοντες τον δείκτη θρησκευτικότητας και τον δείκτη υλισμού-μεταύλισμού³⁷ (Πίνακας 5). Από την ανάλυση διαπιστώνεται ότι η θρησκευτικότητα παραμένει ο σημαντικότερος προσδιοριστικός παράγοντας της διαίρεσης Αριστεράς-Δεξιάς, προσδιορίζοντας το 11,7% της διακύμανσης. Επομένως, το τελικό ερμηνευτικό μοντέλο της Αριστεράς-Δεξιάς τοποθέτησης περιέλαβε δύο μεταβλητές που ερμηνεύουν το 12,7% της συνολικής διασποράς της αυτοτοποθέτησης στην κλίμακα Α/Δ, με το 11,7% αυτής να ερμηνεύεται αποκλειστικά από τη θρησκευτικότητα.

Πίνακας 5. Συντελεστές παλινδρόμησης για μοντέλο πρόβλεψης της αυτοτοποθέτησης στην κλίμακα Α/Δ, WVS 2018

<i>B</i>	Σταθερό Σφάλμα	<i>Beta</i>	<i>t</i>	<i>p</i>	<i>R</i> ²	
Σταθερά	2,184	,246		8,864	<0,001	
1. Δείκτης θρησκευτικότητας	,354	,034	,320	10,350	<0,001	,117
2. Υλιστές	,478	,144	,103	3,325	=0,001	,127

Τα συμπεράσματα που προκύπτουν από την εν λόγω ανάλυση είναι ιδιαίτερα σημαντικά: 1) επιβεβαιώνεται ο ηγεμονικός ρόλος της θρησκευτικής αυθεντίας (Πατρίκιος 2009) και της ορθοδοξίας στην ελληνική κοινωνία ως δομικό στοιχείο ταυτότητας και κουλτούρας (Molokotos-Liederman 2005, Papastathis 2015, Κοκοσαλάκης 2002). Η μέση τιμή στη δεκαβάθμια κλί-

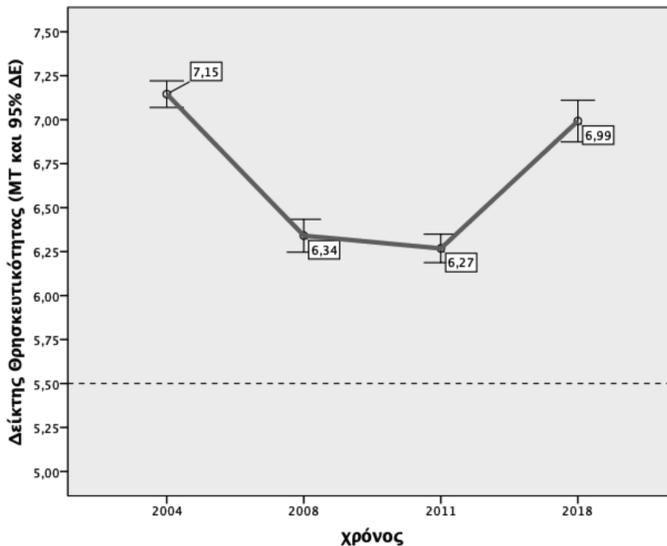
37. Ο δείκτης υλισμού-μεταύλισμού χρησιμοποιήθηκε με τη μορφή δύο (υλιστές, μεταύλιστές) δίτιμων κατηγορικών [dummy variables] μεταβλητών.

μακα του δείκτη θρησκευτικότητας από το διάστημα 2004-2018 είναι εξαιρετικά υψηλή (Διάγραμμα 4). Στο θέμα της θρησκευτικότητας αρχικά διαπιστώνεται μια όμορμη με την Αριστερή-Δεξιά τοποθέτηση εικόνα για το διάστημα 2004-2011, το 2018 όμως φαίνεται να διαφοροποιείται. Ενώ σημειώνεται μια ριζοσπαστικοποίηση στην κλίμακα Αριστεράς-Δεξιάς, η μέση τιμή του δείκτη θρησκευτικότητας αυξάνεται, αγγίζοντας τα επίπεδα του 2004. Επομένως, ενώ το 2018 η κλίμακα Αριστεράς-Δεξιάς σημειώνει μια ένδειξη ιδεολογικής ριζοσπαστικοποίησης, ο δείκτης θρησκευτικότητας υπογραμμίζει μια επιστροφή στην καθολική αποδοχή των θρησκευτικών αξιών. 2) Επιβεβαιώνεται ότι ο βαθμός της θρησκευτικής δέσμευσης επηρεάζει την πολιτική κατεύθυνση (Boll 2002, Γεωργιάδου & Νικολακόπουλος 2002) και κατ' επέκταση διαπιστώνεται ότι η θρησκευτικότητα —με όρους του πόσο θρησκευόμενο δηλώνει το άτομο και το πόσο συχνά εκκλησιάζεται— 'κρύβεται' τρόπον τινά και επηρεάζει την αυτοτοποθέτηση στη σημαντικότερη και σημαίνουσα ιστορικά ελληνική διαίρεση, αυτή της Αριστεράς-Δεξιάς. Η αντανάκλαση της διαβάθμισης της θρησκευτικότητας ενυπάρχει πίσω από την ιδεολογική διαμάχη Αριστεράς-Δεξιάς και περισσότερο από κάθε άλλη ενδεχόμενη διαίρεση επηρεάζει και προσδιορίζει την τοποθέτηση στον άξονα Αριστεράς-Δεξιάς.³⁸ Από τη στιγμή που η διαίρεση Αριστεράς-Δεξιάς πραγματοποιείται στην Ελλάδα με όρους ιδεολογικούς και αξιακούς, η αξιακή φόρτιση που καθορίζεται από τη θρησκευτικότητα και τις πρακτικές του ηγεμονικού χριστιανορθόδοξου δόγματος σχετίζεται σε πολύ μεγάλο βαθμό μαζί της. Εν τη απουσία κοινωνικών ή ταξικών δομών ερμηνείας τηςσχάσης Αριστεράς-Δεξιάς στην Ελλάδα, η κατά βάση ιδεολογική αυτή διαίρεση ενδέχεται να καθορίζεται από άλλες αξιακές διαστάσεις, μεταξύ των οποίων για τη συγκεκριμένη περίπτωση είναι η ίδια η θρησκευτικότητα των πολιτών. Μπορεί, λοιπόν, οι συσχετίσεις αυτές —της θρη-

38. Μέσα από την εικόνα της θρησκευτικότητας στην Ελλάδα επιβεβαιώνεται η άποψη του Paul Bois που σημειώνει ότι 'η θρησκευτικότητα αποτελεί κάτι παραπάνω από έναν παράγοντα διαμόρφωσης της γνώμης, αποτελεί την ίδια τη γνώμη' (Mayer 2005: 33).

σκευτικότητας με την αριστερή ή δεξιά τοποθέτηση— να φαίνονται σχετικά προφανείς ή αναμενόμενες σύμφωνα με τις θεωρητικές αξιώσεις σύνδεσης της εκκοσμίκευσης με την Αριστερά και της θρησκευτικότητας με την Δεξιά (Inglehart & Norris 2016, Norris & Inglehart 2011), όμως αποκτούν μια εντελώς διαφορετική σημασία και δυναμική στη θεωρία των διαιρετικών τομών στη Ελλάδα, αν λάβουμε υπόψη μας τόσο τους προβλεπτικούς παράγοντες της τομής Αριστεράς-Δεξιάς, όσο και τη συνεπαγόμενη εκλογική συμπεριφορά των Ελλήνων από το 2004 έως το 2018. Με άλλα λόγια η αντανάκλαση μιας θρησκευτικής διαίρεσης ενυπάρχει πίσω από την ιδεολογική διαμάχη Αριστεράς-Δεξιάς και περισσότερο από κάθε άλλη πιθανή διαίρεση επηρεάζει και προσδιορίζει την τοποθέτηση στον άξονα Αριστεράς-Δεξιάς. Όπως σε χώρες της δυτικής Ευρώπης ο εθνικισμός, η αντιμεταναστευτική στάση και η στάση υπέρ της τήρησης των εθνικών παραδόσεων κατά κάποιον τρόπο ομαδοποιούνται και γίνονται μια ξεχωριστή συγκρουσιακή διάσταση που εκφράζεται κατά κύριο λόγο από τα κόμματα της ριζοσπαστικής Δεξιάς (Hooghe & Marks 2018: 115), έτσι στην Ελλάδα η θρησκευτικότητα δείχνει να αποτελεί τον πολιτισμικό συνεκτικό παράγοντα για τις δεξιότερες θέσεις του ιδεολογικού άξονα.

Διάγραμμα 4. Δείκτης θρησκευτικότητας ως προς τον χρόνο

Αντί επιλόγου

Συμπερασματικά το κυρίαρχο διαιρετικό σχήμα στην Ελλάδα παραμένει η ιδεολογική διάσταση Αριστεράς-Δεξιάς· εκκινά από τις διαιρέσεις του Εθνικού Διχασμού και του Εμφυλίου Πολέμου και κατά τη διάρκεια της καχεκτικής δημοκρατίας αποκτά ένα ιδεολογικά συνεκτικό πολιτικό περιεχόμενο που ενέχει μια σιωπηλή συμμαχία Αριστεράς και Κέντρου και ως εκ τούτου η διαίρεση λαμβάνει τη φόρμα 'Δεξιά-Αντιδεξιά'. Στη φάση της πρώιμης και κυρίως της ενδιάμεσης Μεταπολίτευσης, ενδεχομένως μεταφέροντας την πολιτική πόλωση της επταετίας, η ιδεολογική διαίρεση αποκτά σαφή χαρακτηριστικά 'Αριστεράς-Δεξιάς', ενώ για πρώτη φορά γίνεται λόγος για την ύπαρξη μιας συμπληρωματικής πολιτισμικής διαίρεσης, μιας σύγκρουσης δύο διακριτών κόσμων από άποψη κουλτούρας. Στην περίοδο της ύστερης Μεταπολίτευσης αρχικά αμφισβητείται η σημασία της παραδοσιακής ιδεολογικής διαίρεσης και αναπαράγονται διαφορετικές εννοιολογικές αποδόσεις της πολιτισμικής διαίρεσης ('εκσυγχρονισμός-αντιεκσυγχρονισμός' ή 'μοντερνισμός-παράδοση') ως της πλέον ανερχόμενης και εκλογικά σημαίνουσας διάστασης. Όμως, τα ιδεολογικά αντανακλαστικά της ελληνικής κοινωνίας και ενδεχομένως η διακυβέρνηση της χώρας από την 'παραδοσιακή' Δεξιά μετά το 2004 οδηγούν σε μια σημαντική ριζοσπαστικοποίηση (2008) που καταγράφεται και μέσα από σημαντικά κοινωνικά γεγονότα, όπως η εξέγερση της νεολαίας (Δεκέμβριος 2008) και ακολουθείται από μια πρωτόγνωρη για τα μεταπολιτευτικά δεδομένα οικονομική κρίση. Έτσι, στις εκλογές του 2007 αλλά κυρίως στην πολιτική αλλαγή του 2009 και την επιστροφή του ΠΑΣΟΚ στη διακυβέρνηση η ιδεολογική διαίρεση έχει ανακτήσει την ερμηνευτική της σπουδαιότητα. Η εφαρμογή της πολιτικής του Μνημονίου ως συνταγή αντιμετώπισης μιας άτακτης χρεοκοπίας, εκτός από το σημειολογικό τέλος της Μεταπολίτευσης για ορισμένους ερευνητές, συνάδει με την ανάδυση μιας συγκυριακής διαίρεσης 'μνημόνιο-αντιμνημόνιο', η οποία φαίνεται να καθορίζει περισσότερο απ'

την ιδεολογική τομή την ψήφο στις διπλές εκλογές του 2012 αλλά και στις εκλογές του Ιανουαρίου 2015, όπου ο ΣΥΡΙΖΑ σχηματίζει κυβέρνηση συνεργασίας με τους Ανεξάρτητους Έλληνες βασιζόμενος επακριβώς στο περιεχόμενο αυτής της διάστασης. Όμως, ήδη από το δημοψήφισμα της 5ης Ιουλίου 2015, το νέο μνημόνιο που ακολούθησε και την εκλογική νίκη του ΣΥΡΙΖΑ στις εκλογές της 20ης Σεπτεμβρίου 2015, η ιδεολογική διαίρεση φαίνεται να επανακτά και πάλι την ερμηνευτική της θέση. Θα τη διατηρήσει στα πλαίσια της σχεδόν 4τετραετούς διακυβέρνησης των ΣΥΡΙΖΑ και ΑΝΕΛ, ενώ σε έναν αντικατοπτρισμό της δεκαετίας του 1960 η ιδεολογία φαίνεται να ερμηνεύει την επάνοδο της Νέας Δημοκρατίας στη διακυβέρνηση. Στη δεκαετία του 1960 προέκυψε μια κοινωνική συμμαχία απέναντι στο ισχυρό κράτος της Δεξιάς και ενσωματώθηκε ο χώρος της Αριστεράς υπό το ευρύτερο πλαίσιο της Αντιδεξιάς. Έτσι, σε έναν ακριβώς αντίθετο αντικατοπτρισμό ο χώρος του κέντρου με τις θεωρητικές επανατοποθετήσεις του και την ηγεμονία του φιλελευθερισμού ενσωματώθηκε —σε επίπεδο κοινωνίας και όχι κομμάτων— στη ρητορική της Δεξιάς φτιάχνοντας αυτό που σχολιάστηκε ως ‘αντιΣΥΡΙΖΑ’ ρεύμα και απέδωσε την ενδεχόμενη διαίρεση ‘Αριστερά-Αντιαριστερά’. Η συγκεκριμένη οπτική ενισχύεται από το γεγονός ότι ο ΣΥΡΙΖΑ εντέλει κατόρθωσε να συσπειρώσει ένα κλασικό αριστερό και κεντροαριστερό ακροατήριο και βελτίωσε σημαντικά τα ποσοστά του στις εθνικές εκλογές σε σχέση με την προηγούμενη ευρωκάλπη, αλλά και από το ερευνητικό αποτέλεσμα της ριζοσπαστικοποίησης της κλίμακας Αριστεράς-Δεξιάς στα δεδομένα της WVS, στα μέσα της διακυβέρνησής του (φθινόπωρο 2017). Όπως, όμως, έχουμε διαπιστώσει από την ιστορική αναδρομή των διαιρέσεων στην Ελλάδα, είναι το περιεχόμενο της διακυβέρνησης που επανακαθορίζει τις νοηματοδοτήσεις του ιδεολογικού άξονα. Η αναντιστοιχία της ιδεολογικής ριζοσπαστικοποίησης ή της κρυφής αποϊδεολογικοποίησης και της επανόδου της Νέας Δημοκρατίας στη διακυβέρνηση εξηγείται πλέον από τον δείκτη θρησκευτικότητας. Αυτός ο δείκτης, όπως διαπιστώσαμε από την ανάλυση, εν τη απουσία μιας αξιακής διαίρεσης υλισμού-μεταύλισμού,

προσδιορίζει το περιεχόμενο της ιδεολογικής διαίρεσης σε μεγαλύτερο βαθμό από τους άλλους εξετασθέντες παράγοντες και εν τέλει, ενώ έχει μικρότερη επίδραση στην ψήφο από την ιδεολογική διαίρεση, φαίνεται να προηγείται από μια ενδεχόμενη ιδεολογική συντηρητικοποίηση και να ερμηνεύει μέσα από την καταγραφείσα ενίσχυση της θρησκευτικότητας την επιστροφή της Νέας Δημοκρατίας στην εξουσία.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Allard, E. (2001). 'Party Systems and Voter Alignments in the Tradition of Political Sociology', in L. Karvonen & S. Kuhnle (eds), *Party Systems and Voter Alignments Revisited*. Routledge.
- Αυγερίδης, Μ., Γαζή, Ε. & Κορνέτης, Κ. (επιμ.) (2015). *Μεταπολίτευση· η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*. Αθήνα: εκδόσεις Θεμέλιο.
- Bartolini, S. & Mair, P. (1990). *Identity, Competition and Electoral Availability: The Stabilisation of European Electorates 1885-1985*. Cambridge University Press.
- Βερναρδάκης, Χ. (2011). *Πολιτικά κόμματα, εκλογές και κομματικό σύστημα. Οι μετασχηματισμοί της αντιπροσώπευσης 1990-2010*. Αθήνα: εκδόσεις Σάκκουλα.
- Boll, B. (2002). 'Θρησκεία, πολιτική και εκλογική συμπεριφορά στη Γερμανία. Ιστορικές εμπειρίες, σύγχρονα ερωτήματα και αβεβαιότητες για το μέλλον', στο Θ. Λίποβατς, Ν. Δεμερτζής & Β. Γεωργιάδου (επιμ.), *Θρησκείες και πολιτική στη Νεωτερικότητα*, 1η έκδοση. Αθήνα: εκδόσεις Κριτική.
- Bornschiefer, B. (2010). *Cleavage politics and the populist right. The new cultural conflict in Western Europe*. Philadelphia, PA: Temple University Press.
- Βούλγαρης, Γ. (2005). *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, 1974-1990. Σταθερή δημοκρατία σηματοδομένη από τη μεταπολεμική Ιστορία*. Αθήνα: εκδόσεις Θεμέλιο.
- Βούλγαρης, Γ. (2008). *Η Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση στην Παγκοσμιοποίηση*. Αθήνα: εκδόσεις Πόλις.
- Βούλγαρης, Γ. (2013). *Η μεταπολιτευτική Ελλάδα 1974-2009*. Αθήνα: εκδόσεις Πόλις.

- Γεωργιάδου, Β. & Νικολακόπουλος, Η. (2002). 'Τύποι θρησκευτικής δέσμευσης, εκκλησιαστική πρακτική και πολιτικές προτιμήσεις. Μια εμπειρική ανάλυση', στο Θ. Λίποβατς, Ν. Δεμερτζής και Β. Γεωργιάδου (επιμ.), *Θρησκεία και πολιτική στη Νεωτερικότητα*, 1η έκδοση. Αθήνα: εκδόσεις Κριτική.
- Crouch, C. (2009). 'Change in European Societies in the 1970s' in K.H. Goetz, P. Mair & G. Smith (eds), *West European Politics: Pasts, Presents, Futures*. Routledge.
- Δεμερτζής, Ν. (1994). 'Η επιλεκτική παράδοση της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας', στο Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*. Αθήνα: εκδόσεις Οδυσσέας.
- Diamandouros, N. (2004). 'Cultural Dualism and Political Change in Postauthoritarian Greece', *CEACS*.
- Featherstone, K. (ed.) (2007). *Πολιτική στην Ελλάδα. Η πρόκληση του εκσυγχρονισμού*. Αθήνα: εκδόσεις Οχτώ.
- Freire, A. & Lobo, M.C. (2005). 'Economics, Ideology and Vote: Southern Europe, 1985-2000', *European Journal of Political Research* 44: 493-518.
- Gallagher, M., Laver, M., & Mair, P. (2006). *Representative Government in Modern Europe*. McGraw-Hill Companies, Incorporated.
- Halikiopoulou D., Vasilopoulou, S., & Nanou, K. (2010). *The Paradox of Nationalism: The Common Denominator of Radical Left and Radical Right Euroscepticism*. Rochester, NY: Social Science Research Network.
- Hooghe, L. & Marks, G. (2018). 'Cleavage Theory Meets Europe's Crises: Lipset, Rokkan, and the Transnational Cleavage', *Journal of European Public Policy*: 25 (1): 109-135.
- Inglehart, R. (1990). *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton University Press.
- Inglehart, R. (1971). 'The Silent Revolution in Europe: Intergenerational Change in Post-Industrial Societies', *American Political Science Review* 65: 991-1017.
- Inglehart, R. & Norris, P. (2016). *Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Have-Nots and Cultural Backlash*. Rochester, NY: Social Science Research Network.
- Kalyvas, S. (2008). 'Armed Collaboration in Greece, 1941-1944', *European Review of History: Revue européenne d'histoire* 15: 129-142.

- Kalyvas, S. & Marantzidis, N. (2002). 'Greek Communism, 1968-2001', *East European Politics and Societies* 16: 665-690.
- Κατσανίδου, Α. (2015). 'Η τοποθέτηση των πολιτών στον άξονα Αριστεράς-Δεξιάς', στο Ν. Δεμερτζής & Ν. Γεωργακάκης (επιμ.), *Το πολιτικό πορτραίτο της Ελλάδας. Κρίση και η αποδόμηση του πολιτικού*. Αθήνα: εκδόσεις Gutenberg.
- Katsanidou, A. & Otjes, S. (2016). 'How the European Debt Crisis Reshaped National Political Space: The Case of Greece', *European Union Politics* 17: 262-284.
- Κοκοσαλάκης, Ν. (2002). 'Παραδοσιακή θρησκεία και κοινωνία στην ύστερη Νεωτερικότητα', στο Θ. Λίποβατς, Ν. Δεμερτζής & Β. Γεωργιάδου (επιμ.), *Θρησκεία και πολιτική στη Νεωτερικότητα*. Αθήνα: εκδόσεις Κριτική.
- Kriesi, H., Grande, E., Lachat, R., & Dolezal, M. (2008). *West European Politics in the Age of Globalization*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Κωνσταντινίδης, Γ. (2007) 'Η "συντηρητική Αριστερά" και η "προοδευτική Δεξιά": Ενδείξεις ασυμβατότητας της διάκρισης "Κοινωνικός Συντηρητισμός-Προοδευτισμός" με το παραδοσιακό σχήμα "Αριστερά-Δεξιά"', στο Χ. Βερναρδάκης (επιμ.), *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2005-2006: Πολιτικές και κοινωνικές εκπροσωπήσεις, ευρωσκεπτικισμός, μη κυβερνητικοί οργανισμοί*. Αθήνα: εκδόσεις Σαββάλας.
- Lipset, S. (2001). 'Cleavages, Parties and Democracy', in L. Karvonen & S. Kuhnle(eds), *Party Systems and Voter Alignments Revisited*. Routledge.
- Lipset, S. & Rokkan, S. (1967). *Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments*, in *Party Systems and Voter Alignments*. Free Press.
- Λυριντζής, Χ. (2007). 'Το μεταβαλλόμενο κομματικό σύστημα: Σταθερή δημοκρατία, αμφισβητούμενος 'εκσυγχρονισμός'', στο Κ. Featherstone (επιμ.), *Πολιτική στην Ελλάδα. Η πρόκληση του εκσυγχρονισμού*. Αθήνα: εκδόσεις Οχτώ.
- Lyrantzis, C. & Nikolakopoulos, I. (1999). 'Political System and Elections in Greece', *Ειδική Έκδοση, Υπουργείο Τύπου και Μέσων Ενημέρωσης*, 1-14.
- Μαραντζίδης, Ν. (1997). *Οι Μικρές Μόσχες. Πολιτική και εκλογική ανάλυση της παρουσίας του κομμουνισμού στον ελλαδικό αγροτικό χώρο*. Αθήνα: εκδόσεις Παπαζήση.

- Marks, G. & Wilson, C.J. (2000). 'The Past in the Present: A Cleavage Theory of Party Response to European Integration', *British Journal of Political Science* 30: 433-459.
- Marx, K. & Engels, F. (2002). *The Communist Manifesto*. Penguin Adult.
- Mavrogordatos, G.T. (1983). *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*. University of California Press.
- Μαυρογορδάτος, Γ. (2017). *Μετά το 1922: Η παράταση του Διχασμού*. Αθήνα: εκδόσεις Πατάκης.
- Mayer, N. (2005). *Εκλογική συμπεριφορά. Ιστορικές διαδρομές και μοντέλα ανάλυσης*. Αθήνα: εκδόσεις Σαββάλας.
- Molokotos-Liederman, L. (2005). 'The Religious Factor in the Construction of Europe: Greece, Orthodoxy and the European Union'. London.
- Μοσχονάς, Γ. (1994). 'Η διαιρετική τομή Δεξιάς-Αντιδεξιάς στη Μεταπολίτευση (1974-1990). Το περιεχόμενο της τομής και όψεις της στρατηγικής των κομμάτων του 'αντιδεξιού' υποσυστήματος', στο Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*. Αθήνα: εκδόσεις Οδυσσέας.
- Νέζη, Ρ. (2013) 'Ο κομματικός ανταγωνισμός στην Ελλάδα, 1974-2009: Από-ιδεολογικοποίηση και οικονομική ψήφος'. Διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ Αθήνα.
- Nieuwbeerta, P. & De Graaf, N.D. (1999). 'Traditional Class Voting in Twenty Post War Societies', in G. Evans (ed.), *The End of Class Politics?: Class Voting in Comparative Context*. OUP Oxford.
- Νικολακόπουλος, Η. (1985). *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα 1946-1964. Η εκλογική γεωγραφία των πολιτικών δυνάμεων*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ).
- Νικολακόπουλος, Η. (2001). *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*. Αθήνα: εκδόσεις Πατάκης.
- Nikolakopoulos, I. (2005). 'Elections and Voters, 1974-2004: Old Cleavages and New Issues', *West European Politics* 28: 260-278.
- Norris, P. & Inglehart, R. (2011). *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide*. Cambridge University Press.
- Ντίνας, Η. (2010). 'Ο λαός ξεχνά τι σημαίνει Δεξιά: η Αντιδεξιά προκατάληψη ως (φθίνον) στοιχείο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας', *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας* 25: 65-94.

- Παπαδημητρίου, Δ. (2006). *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο Έθνος των εθνικοφρόνων: η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*. Αθήνα: εκδόσεις Σαββάλας.
- Papastathis, K. (2015). 'Religious Discourse and Radical Right Politics in Contemporary Greece, 2010-2014', *Politics, Religion & Ideology* 16: 218-247.
- Πατρίκιος, Σ. (2009). 'Η εμπειρική μελέτη της θρησκευτικής αυθεντίας', *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας* 21: 103-128.
- Pedersen, M.N. (1987). 'The Danish Working Multiparty System: Breakdown or Adaptation?' in H. Daalder (ed), *Party Systems in Denmark, Austria, Switzerland, The Netherlands and Belgium*, ed. Hans Daalder. Pinter.
- Πιερίδης, Κ. (2019α). 'Διαιρετικές τομές και διαμόρφωση της εκλογικής συμπεριφοράς στην Ελλάδα της ύστερης Μεταπολίτευσης (2004-2014). Ιδεολογία-θρησκεία-αξίες', *Διδακτορική Διατριβή*, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Πιερίδης, Κ. (2019β). *Οι διαιρετικές τομές στη μεταπολιτευτική Ελλάδα: Μεταμορφώσεις της διαίρεσης Αριστερά-Δεξιά*, Ινστιτούτο Εναλλακτικών Πολιτικών ΕΝΑ, Δελτίο Πολιτικής Συγκυρίας.
- Spourdalakis, M. (2008). '2007 Greek Elections: Signs of Major Political Realignment, Challenges and Hopes for the Left', *Studies in Political Economy* 82: 171-186.
- Τεπέρογλου, Ε., Χατζηπαντελής, Θ. & Ανδρεάδης, Ι. (2010). 'Μελέτη διαιρετικών τομών εκλογέων και υποψηφίων στο εθνικό και ευρωπαϊκό δίπολο: Συγκλίσεις και αποκλίσεις', *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας* 25: 37-63.
- Τσατσάνης, Μ. (2009). 'Παλαιές και νέες διαιρετικές τομές: Εισαγωγικές παρατηρήσεις για την έννοια της διαιρετικής τομής', στο Γ. Κωνσταντινίδης, Ν. Μαραντζίδης & Τ. Παππάς (επιμ.), *Κόμματα και πολιτική στην Ελλάδα. Οι σύγχρονες εξελίξεις*, 1η έκδοση. Αθήνα: εκδόσεις Κριτική.
- Φλάισερ, Χ. (2003). *Η Ελλάδα '36-'49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, στ' έκδοση. Αθήνα: εκδόσεις Καστανιώτη.
- Weber, M. (2005). *Οικονομία και κοινωνία. Κοινωνιολογικές έννοιες*, τόμ. 1. Αθήνα: εκδόσεις Σαββάλας.

A B S T R A C T

*Kostis Pieridis***Left-Right, Religion and Post-materialism:
The context of divisions in contemporary Greece**

The social cleavages discourse in Greece focuses on the conceptual description of the transformed or possibly evolved through time ideological division between the Left and the Right. In the present analysis we examine the emergence of new value cleavages beyond the traditional ideological division, as well as the obstacles of highlighting these value issues in a self-existent dimension. At the same time, we study the factors that determine the fluctuation of ideology and especially the hidden dynamics of Religion and religiosity, both towards social divisions and directly in electoral behavior.